

BULLETIN

JAARGANG 86
NUMMER 3, 1987

KNOB

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

DE WALBURG PERS

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouw H.K.H. Prinses Juliana

BESTUUR

mr. C. H. Goekoop, voorzitter
drs. U. F. Hylkema, vice-voorzitter
H. J. Jurriëns, secretaris, p/a Huis de Pinto,
St. Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amsterdam
mr. G. A. A. Conyn, penningmeester, Wilhelminapark 60,
3581 NP Utrecht
drs. B. Bakker, drs. Ch. Dumas, drs. T. A. S. M. Panhuysen,
drs. M. A. Prins-Schimmel, drs. J. F. van Regteren Altena,
drs. W. F. Renaud, ir. N. C. G. M. van de Rijt,
drs. M. L. Stokroos, prof. dr. ir. F. W. van Voorden.

BULLETIN KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige
Bond, tevens Orgaan van de Rijksdiensten voor de
Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemon-
derzoek.

Het Bulletin KNOB verschijnt in vijf afleveringen per jaar.

REDACTIE

ir. A. H. van Drunen, drs. Ch. Dumas (voorzitter redactie),
drs. M. E. de Haas, mr. J. Korf, drs. A. J. C. van Leeuwen,
drs. J. R. Magendans, ir. E. J. Nusselder,
prof. dr. J. G. N. Renaud, drs. C. Rogge, drs. A. G. Schulte
(vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg),
drs. H. Stoepker, dr. H. A. Tummers (eindredacteur),
drs. C. C. S. Wilmer, H. J. Zantkuyl.

SECRETARIAAT

Bureau KNOB, Huis de Pinto, St. Antoniebreestraat 69, 1011
HB Amsterdam, tel. 020-277706. Geopend 's maandags en
's woensdags van 9-17 uur.

Aanmelding als lid, opgave van adreswijziging of van
beëindiging van het lidmaatschap voor 1 december te zenden
aan het secretariaat.

Het lidmaatschapjaar loopt van januari tot en met december.

Jaarlijkse contributie (Bulletin inbegrepen):

- lid KNOB f 65,-;
- instelling, vereniging enz. lid KNOB f 100,-;
- jeugdlid tot 27 jaar f 40,-

De leden ontvangen in het begin van het jaar een
acceptgirokaart.

Postgiro 140380 ten name van de KNOB te Amsterdam.

Losse nummers en banden

- Losse nummers f 15,- per aflevering (voorzover
voorraadig);
- banden: prijs op aanvraag.

Losse nummers verschenen t/m 1985 en banden uitsluitend
verkrijgbaar bij het secretariaat.

Losse nummers verschenen na 1 januari 1986 verkrijgbaar in
de boekhandel of rechtstreeks bij De Walburg Pers, Postbus
222, 7200 AE Zutphen, telefoon 05750-10522.

Advertenties

Informatie en tarieven zijn verkrijgbaar bij De Walburg Pers,
Postbus 222, 7200 AE Zutphen, telefoon 05750-10522*
ISSN 0166-0470

INHOUD

<i>W. F. Denstagen,</i> De 'flexibele' restauratie van de Nicolaaskerk te Utrecht	97
<i>A. M. Koldewey,</i> Een op de Agnietenberg geschreven en gebonden getijdenboekje	113
Boekbesprekingen	126
Archeologisch Nieuws	129
KNOB Nieuws van de bond en actuele informatie	139

Afbeelding omslag:

De zuidzijde van de Nicolaaskerk te Utrecht (zie artikel).

© 1987 KNOB, AMSTERDAM
DE WALBURG PERS, ZUTPHEN

*Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of
openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie,
microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.*

*No part of this book may be reproduced in any form, by
print, photoprint, microfilm or any other means, without
written permission from the publisher.*

W. F. DENSLAGEN

DE 'FLEXIBELE' RESTAURATIE VAN DE NICOLAASKERK TE UTRECHT*

Woord vooraf

Het hierna volgende artikel over de restauratie van de Nicolaaskerk in Utrecht werd geschreven met de bedoeling de restauratie-verantwoording in Nederland te bevorderen. In tegenstelling tot de ons omringende landen wordt er hier zeer weinig aandacht aan dit onderwerp besteed. Alle activiteiten in het restauratievak richten zich op het moment dat een gebouw wordt gerestaureerd. Is de restauratie eenmaal voltooid, dan valt er meestal een windstille over het gebouw voor zover het het monumentenzorg-aspect betreft.

* Dit artikel is een bijdrage vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Het artikel werd aan verschillende medewerkers van de Rijksdienst ter lezing aangeboden. Van hun reacties werd dankbaar gebruik gemaakt. De definitieve versie werd eveneens gelezen door de restauratiearchitect van de Nicolaaskerk, de heer T. van Hoogevest. Hij heeft een groot aantal kanttekeningen bij het artikel geplaatst, waaruit de volgende opmerkingen van belang zijn voor het historische feitenmateriaal:

Bij de restauratie van de schilderingen op het romaanse gewelf zijn diverse gedeelten, bijvoorbeeld de kruisbanden, gereconstrueerd op grond van enkele bewaard gebleven fragmenten. Hier is dus meer gereconstrueerd dan in de inleiding van het artikel gesuggereerd wordt.

De 19e-eeuwse natuurstenen traceringen in de vensters zijn niet van F. J. Nieuwenhuis, zoals in hoofdstuk IV vermeld wordt, maar van N. J. Kamperdijk uit omstreeks 1860.

Voor de aanvang van de restauratie (in 1970 en niet in 1968) was een groot gedeelte van de groen geverfde zitbanken al verdwenen. Deze omstandigheid heeft er mede toe geleid nieuwe stoelen aan te schaffen.

De wapenborden die thans in de kerk hangen zijn afkomstig uit de collectie van het Centraal Museum. Deze borden hebben nimmer in de kerk gehangen.

De gedenkplaat van Bellamy, die in hoofdstuk VI ter sprake gebracht wordt, werd weliswaar verplaatst, maar een grafplaat met de naam 'Bellamy' erop bevindt zich in de directe nabijheid. Op de genoemde grafzerk in de noordbeuk staat eveneens deze naam. Het is niet bekend welke van de twee grafzerken aan Jacobus Bellamy toebehoort.

De restauratie startte in 1970 en als men na elf jaar de resultaten ervan bespreekt, dan is het niet opportuun om te beweren dat er tijdens de restauratie geen oog is geweest voor 'actuele opvattingen', zoals in de conclusie gesuggereerd wordt. Want in elf jaar kunnen nieuwe denkbeelden ontstaan en die zijn ook ontstaan. Een voorbeeld hiervan is de gewijzigde opvatting over de waarde van de neo-gotiek.

Op 1 november 1986 organiseerden de Stichting Wonen, Het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst en de Stichting Architectuurmuseum een symposium over architectuur-historisch onderzoek. Daar kwam het ontbreken van restauratiekritiek even ter sprake. Of dat, zoals de spreker toen stelde, een taak van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zou moeten zijn, is de vraag. De Rijksdienst is immers partij. Dat neemt niet weg dat vandaaruit het initiatief genomen kan worden in de vorm van een terugblik, een verantwoording achteraf, waarbij aandacht wordt gegeven aan zo mogelijk alle relevante facetten die het resultaat hebben bepaald. Dit betreft zowel de technische als financiële mogelijkheden en onmogelijkheden, de gebruikseisen, de persoonlijke voorkeuren, kortom het besluitvormingsproces en het resultaat. De tijd en moeite die aan grote restauratie-campagnes worden besteed, rechtvaardigen een kritische nabeschouwing. Men kan ervan leren, hetzij in positieve, hetzij in negatieve zin. Daarom is het voornemen ontstaan om met enige regelmaat over voltooide restauraties te berichten.

Als eerste onderwerp is bewust voor een al wat 'oudere' restauratie gekozen. De nadruk ligt hier op de motieven die ten grondslag lagen aan de gedaanteverandering van het gebouw. Volledigheid in de benoeming van de motieven is nu wellicht nog niet bereikt; aanvullingen zijn dan ook welkom. Het is de bedoeling om naderhand recentere voorbeelden te kiezen en al naar gelang de aard van de restauraties ook andere aspecten te belichten. Dat kunnen financiële, technische, maar ook functionele zijn.

*Jhr. Ir. L. L. M. van Nispen tot Sevenaer
Rijksdienst voor de Monumentenzorg*

Het komt niet vaak voor dat er na de voltooiing van een restauratie een openbare discussie over de resultaten georganiseerd wordt. Na de restauratie van de Nicolaaskerk te Utrecht heeft men dat wel gedaan, namelijk in de vorm van een symposium op 22 en 23 sep-

tember 1978.¹ Bovendien werd in enkele organen aandacht aan deze restauratie besteed.² Kansen te over, zou men zeggen, voor vragen, analyses en het voortzetten van de discussie over restauratie-methoden aan de hand van een prachtig voorbeeld. Die kansen zijn onvoldoende benut en van een verdere discussie is tot nu toe geen sprake geweest. Dat is wel verklaarbaar, want het restauratie-vak is moeilijk toegankelijk en weinigen nemen de moeite om door het raadplegen van archieven de vroegere toestand van een gerestaureerd gebouw te achterhalen. De meeste mensen vermoeden niet dat de specialisten die zich met het restauratie-vak bezig houden onderling sterk van mening kunnen verschillen over de wijze waarop oude gebouwen gerestaureerd moeten worden. De Nicolaaskerk, die tussen 1968 en 1978 gerestaureerd werd, biedt een goede mogelijkheid om die verschillen van inzicht duidelijk te maken. Want de kerk is door deze restauratie in veel opzichten veranderd en al die veranderingen zijn het gevolg van bewuste keuzes, waarvan men in de gepubliceerde jaarverslagen kennis kan nemen.

Naast het gepubliceerde materiaal vormt het kerkgebouw zelf de belangrijkste bron voor de kennis van de gevolgde restauratie-methoden. Wie de kerk bezoekt met het oogmerk te begrijpen welke uitgangspunten bij de restauratie gevolgd zijn, kan in het romaanse gewelf vóór het koor zien hoe de schilderijen, nadat de later aangebrachte witsellagen daarvan verwijderd waren, zonder een duimbreed van de vondsten af te wijken gerestaureerd zijn, terwijl alle nieuwe venstertraceringen in het geheel niet op vondsten gebaseerd zijn, maar op voorbeelden uit andere kerken. Dan valt verder op dat het in 1718 verwijderde en in 1971 gereconstrueerde pijlerpaar tussen schip en transept wel gepleisterd is, maar de overige schippijlers in ongepleisterde tufsteen zijn uitgevoerd.

Op zoek naar een verklaring van deze tegenstelling lezen we dat het de bedoeling was zowel aan te sluiten bij de in 1948 gerestaureerde westbouw, die inwendig als 'schoonwerk' werd uitgevoerd, als de op de pijlers aangetroffen bouwsporen in het zicht te laten.³ Het is juist deze bewuste afwijking van wat historisch correct zou zijn geweest – namelijk met een pleisterlaag – die onze nieuwsgierigheid heeft gewekt naar de opvattingen die aan deze restauratie ten grondslag hebben gelegen. Deze poging die opvattingen en ideeën te beschrijven en hun geldigheid te onderzoeken, is bedoeld als voortzetting van de discussie die in 1978 begonnen werd maar nooit diepgaand is gevoerd.⁴

Uit de vragen die tijdens het symposium van 22 en 23 september 1978 gesteld werden blijkt soms een grote onbekendheid met de geschiedenis van het bouwwerk. Eén der discussianten merkte op dat hij de kansel weliswaar niet lelijk vond, maar dat die toch niet

in harmonie was met het lichte meubilair en hij daarom de voorkeur zou geven aan een eenvoudiger kansel in een passender kleur. Deze opmerking over het gebrek aan harmonie in kleur tussen kansel en stoelen was wel terecht, maar dit voorstel tot oplossing van de disharmonie doet wel zeer vreemd aan: alsof de hier sedert de 17e eeuw in voortdurende harmonie met het overige meubilair aanwezige kansel de oorzaak van de wanverhouding zou zijn en niet de onlangs aangeschafte stoelen.

Ook bij andere deelnemers aan de discussie was de neiging aanwezig om het kerkinterieur meer te zien als een soort huiskamer, waarin de door de samenleving opgejaagde mens tot rust en inkeer kan komen of juist in gespreksgroepen zijn hart kan luchten, dan als een ruimte die al door de geschiedenis gestoffeerd werd en al zoveel betekenis en zeggingskracht heeft dat een herinrichting ten gerieve van de moderne mens en zijn wensen alleen nog maar ten nadele van de aanwezige, in een langdurig historisch proces tot stand gekomen sfeer kan uitwerken.

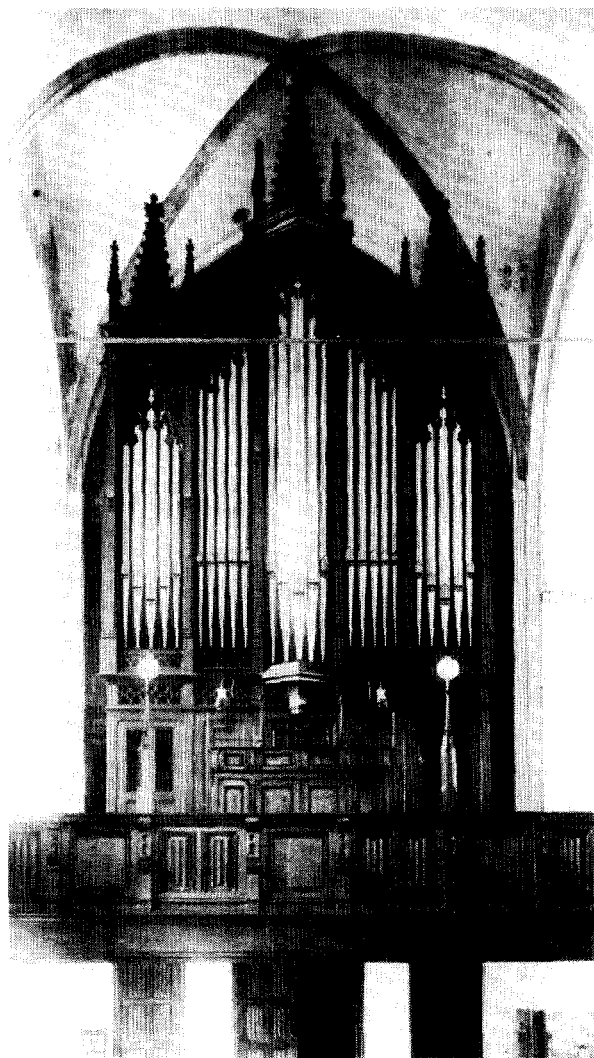
Elke restauratie van enige omvang is het resultaat van een ingewikkeld proces dat zich tussen opdrachtgever, architect en overheden afspeelt. Constructieve problemen, gebruikseisen en financiële beperkingen maken het proces nog ingewikkelder. Kritiek leveren is gemakkelijk, vooral als deze zich beperkt tot het zichtbare eindresultaat en voorbijgaat aan de tussentijdse problemen. Maar kritiek, naderhand en op enige afstand geformuleerd, heeft het voordeel niet beïnvloed te worden door de praktische moeilijkheden in het dagelijkse bouwproces en van dat voordeel willen wij gebruik maken om een kunsthistorische beschouwing te geven over het bereikte resultaat. Waar de grenzen van de financiële mogelijkheden hebben gelegen, welke constructieve problemen opgelost moesten worden en hoe de verschillende belangen van eigen-

1 *Symposion 1978 Utrecht*; over restauratie en functie van middeleeuwse kerken (gehouden op 22 en 23 december 1978 in de Nicolaaskerk). Publiciteitscommissie Restauratie Binnenstadskerken. Utrecht 1978.

2 N. Meeder, 'Symposium gerestaureerde kerken Utrecht "Liever oneigenlijk gebruik dan geen gebruik"', *De Architect* 11 (1978), 85-89; H. Stevens, 'Restauratie voltooid van tweede middeleeuwse kerk', *Bouw* 21 (1978), 30-31; L. van Velsen, 'Vijf middeleeuwse kerken', *Futura* 13, nr. 7/8 (1978), 28-34.

3 T. van Hoogevest, 'De restauratie van het middeleeuwse kerkgebouw', *Symposion 1978 Utrecht*, 48. Eveneens verschenen in: *Polytechnisch Tijdschrift* 33, nr. 12 (1978), 739-751 en in *Futura* 13, nr. 10 (1978), 27-37.

4 A. van Leeuwen, 'De nieuwe schoonheid in Utrecht "vijf kerken herleven"; kanttekeningen bij een symposium', *Publicatie van de Stichting Oude Gelderse Kerken* (1978), 154-159. A. van Leeuwen liet als enige kritiek horen op de verwijdering van het meubilair en pleitte voor voortzetting van de discussie.

Afb. 1. Foto uit 1911 van het orgel van J. F. de Witte in de Nicolaaskerk (Prentverzameling van de gemeentelijke archiefdienst te Utrecht).

naar, architect en overheden zich tot elkaar verhiel- den: die vragen doen hier minder terzake dan de op- vattingen en ideeën die aan de restauratie ten grond- slag hebben gelegen. In dit omzeilen van een analyse van het restauratie-proces zelf schuilt een gevaar. Zij die bij dit proces betrokken zijn geweest, beoordelen het resultaat tegen de achtergrond van hun eigen erva- ringen. De schrijver mist die ervaring en oordeelt daarom met andere normen. Een discussie over de res- tauratie is bijzonder moeilijk omdat de verschillende standpunten op even verschillende realiteiten zijn ge- baseerd. De realiteit van de restaurateurs is het proces

waarbij zij zelf betrokken zijn geweest, terwijl in dit artikel alleen het eindproduct als 'de realiteit' geldt. De realiteit van de restaurateurs is het moeizame proces van afweging van de verschillende belangen van opdrachtgevers en bemoeizuchtige overheden om ten- slotte een resultaat te verkrijgen waar alle partijen tevreden mee zijn. Het resultaat is dan ook de uitkomst van alle gevoerde besprekingen. De kunsthistoricus permitteert zich een oordeel vanuit zijn ivoren toren. Is dat rechtvaardig of onrechtvaardig? Het antwoord op deze vraag kan, menen wij, alleen gegeven worden door 'de realiteit' van de openbare discussie. Die moet alle belanghebbenden in staat stellen een oordeel uit te spreken over de restauratie die in de volgende bladzij- den wordt besproken.

De westbouw

Toen men in 1968 met de restauratie van het kerkge- bouw kon beginnen, werd men geconfronteerd met de opmerkelijke resultaten van de in 1948 afgesloten res- tauratie van de westbouw. De restauratie van de west- bouw was een uitvloeisel van het herstel der torens waarmee de gemeente Utrecht al in de oorlogsjaren was begonnen.

In verband met deze voorlaatste restauratie werd het neo-gotische, uit 1888 daterende, orgel van J. F. de Witte uit de westbouw tijdelijk verplaatst naar het koor (afb. 1). Maar toen de restauratie van de west- bouw eenmaal gereed was, schreef het College van Kerkvoogden in een brief van 11 juli 1950 aan de mi- nister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen: 'De aanblik op de westwand van de kerk met zijne zeldzaam voorkomende Romaanse architectuur is van die aard, dat naar het oordeel van velen plaatsing van een orgel aldaar de verkregen schoonheid slechts schaden kan' (afb. 2).⁵ Het orgel kwam niet meer op zijn oude plaats terug en werd in 1957 verkocht aan de Hervormde Kerk te Maasland.⁶ Het nieuwe, thans aanwezige, orgel, in 1956 gebouwd door de Deense orgelbouwer Marcussen, werd zo ontworpen dat het ge- reconstrueerde romaanse venster in de westgevel van- uit de kerk zichtbaar bleef (afb. 3).

Het laat-15e-eeuwse orgel van de Nicolaaskerk, dat zich nu in de Koorkerk van Middelburg bevindt, heeft waarschijnlijk altijd aan de westzijde gestaan, want zowel E. van Engelen als Joannes van Liefeland ver- melden het op die plaats, respectievelijk in 1710 en

⁵ Archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

⁶ A. Graafluis en J. van der Werf, *In en om de Nicolaïkerk*. Publi- citeitscommissie Restauratie Binnenstadskerken Utrecht, Utrecht 1978, 24.

Afb. 2. Foto uit 1956 van het interieur van de Nicolaaskerk naar het westen (Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

1857.⁷ Bij zijn ontwerp voor een nieuw orgel in 1888 heeft J. F. de Witte zich laten inspireren door de gotische vormen van de 15e-eeuwse orgelkast. Men zal wel niet erg veel waardering hebben kunnen opbrengen voor de neo-gotische orgelkast van De Witte, maar daarin ligt toch niet de werkelijke reden van de verkoop. De echte drijfveer was eerder het enthousiasme voor de in het zicht gebrachte romaanse architectuur. De westbouw, die zowel inwendig als uitwendig gepleisterd was, kon pas gewaardeerd worden nadat de romaanse vormen ervan verduidelijkt waren. W. Stooker schreef in 1938 over de westbouw: 'En al is van hun eenvoudige schoonheid door aangebrachte cementbepleisteringen en dichtmetselingen met baksteen wel wat verloren gegaan, toch zijn alle voor de herstelling daarvan benodigde gegevens te vinden'.⁸

Het neo-gotische orgel heeft, te zamen met het om-

vangrijke orgelbalcon, plaats gemaakt voor een ongepleisterde reconstructie van de westbouw. De redenen hiervoor werden destijds onomwonden gesteld. Die plotseling opgekomen bewondering voor de romaanse architectuur was zo fel dat de historische onjuistheid van de ontleisterde muren op de koop toe werd genomen en het interieur daaraan ondergeschikt werd gemaakt.

7 E. van Engelen, *Grafs- en Wapen der kerken van Uytrecht*. Handschrift uit omstreeks 1710 in het Gemeente Archief van Utrecht, Bibliotheek nr. 1255/1841 (3 delen), deel I, 544: 'tussen den orgel en de capel van Tuyl hangt een tafreel met dit opschrift . . . (Tien Geboden)'. Joannes van Liefland, *Utrechts Oudheid*. Z. pl., 1857, 162.

8 W. Stooker, 'Enkele mededeelingen betreffende den westbouw der St. Nicolaaskerk', *Jaarboekje van 'Oud-Utrecht'* (1938), 42-47.

Educatief-kunsthistorische opvattingen bij de restauratie van 1968-1978

Waarom werd bij de laatste restauratie de ongepleisterde toestand van de inwendige westbouw kritiekloos aanvaard en zelfs in het kerkship beantwoord door de pijlers in onafgewerkte tufsteen uit te voeren?

Afgezien van de westbouw, die – zeker na 1948 – duidelijk romaans van uiterlijk is, kon men vóór de restauratie 1968-1978 nog menen dat het kerkgebouw in zijn geheel laat-middeleeuws was. Nu, na de restauratie, kan men zich niet meer vergissen. De tufstenen pijlers in het schip, de gerestaureerde beschilderingen op het romaanse koorgewelf (het gewelfvak vóór het huidige koor), de in het zicht gebrachte romaanse vensteropeningen onder dit gewelf en de tufstenen gevel van de oude romaanse zuidelijke transeptarm maken duidelijk dat het muurwerk ouder is dan werd vermoed. Op de pijlers zijn boogvormig gemetselde tufsteenblokken te zien, voor de niet ingewijde onbegrijpelijk, maar voor de kenner belangrijke bouwsporen want hun vondst leverde het bewijs voor de vroegere aanwezigheid van galerijen in de beide zijbeuken (afb. 4). De tufstenen bekleding van de zuidelijke, romaanse transeptgevel moest tijdens de restauratie geheel worden vernieuwd. Twee in het oude werk aange troffen diagonale naden zouden duiden op een laat-romaans ruitvormig venster. Dit bouwspoor werd in het nieuwe metselwerk gecopieerd (afb. 5).⁹

Zo wordt de bezoeker uitgenodigd om in de zichtbaar gelaten of zichtbaar gemaakte bouwsporen de geschiedenis van de kerk in gedachten te reconstrueren. Het speurwerk naar de bouwgeschiedenis van de kerk is zo intensief geweest en heeft zo in het brandpunt van de belangstelling gestaan dat in de afwerking van interieur en exterieur blijvende herinneringen aan dat speurwerk opgenomen moesten worden. Al die nu zichtbare bouwsporen zijn zonder nadere uitleg nauwelijks te begrijpen en wie de kerk bezoekt voelt bij het zien van zoveel raadsels al snel de behoefte aan zo'n uitleg. De pretentie van archeologische nauwkeurigheid die hiervan uitgaat is overigens niet terecht, want daarvoor is het speurwerk te veel op de middeleeuwen gericht geweest en bovendien zijn niet alle vondsten in het nieuwe werk overgenomen. Zo heeft men wel geconstateerd dat het uitwendige tufsteenwerk geheel beschilderd is geweest met een tufsteenkleurige verf waarop een imitatie-voegverdeling in witte verf was aangebracht, maar deze vondst werd niet in het nieuwe werk overgenomen, ook al stamde ze uit de middeleeuwen.¹⁰ Het verschil in metselwerk tussen de zuidelijke schipgevel (secundair verwerkte tufsteen) en de voormalige romaanse transeptgevel (primair verwerkte, dus regelmatig tufsteen-metsel-

Afb. 3. Foto uit 1958 van het interieur van de Nicolaaskerk naar het noordwesten (Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

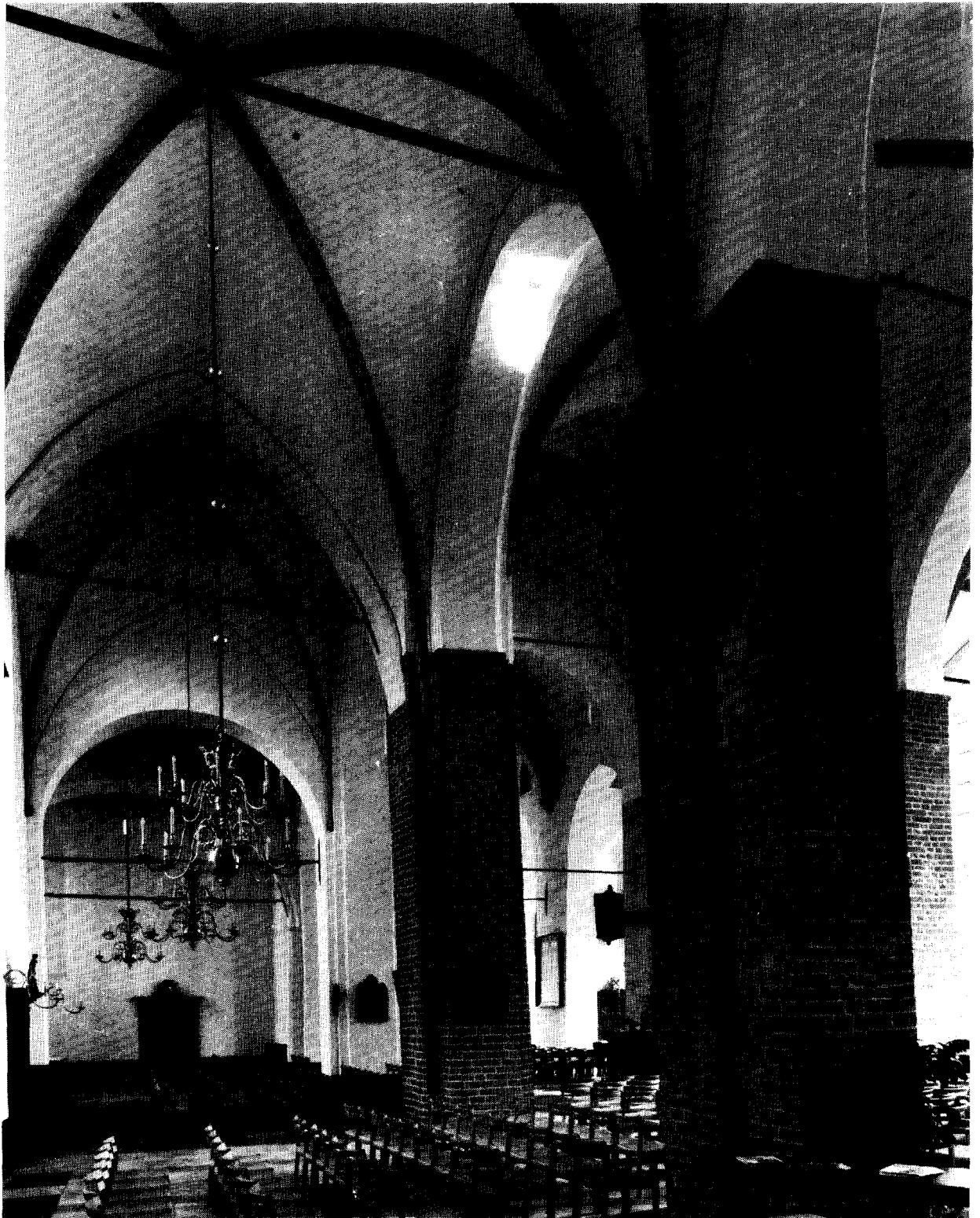
werk) werd weer wèl in het nieuwe werk nagevolgd.¹¹

Niet alle pijlers in het kerkinterieur werden in tufsteen uitgevoerd, de drie westelijke paren wel maar het pijlerpaar daarop volgend, in oostelijke richting dus, werd niet alleen bepleisterd maar kreeg ook een imitatie-tufsteen beschildering aan de middenschipzijden. Dit pijlerpaar werd in 1971 herbouwd nadat het in 1718 na een gedeeltelijke instorting was gesloopt. De afwijkende afwerking van dit pijlerpaar is verwarrend. Het Jaarverslag vermeldt hierover (nr. 5, 1977-1978): 'De nieuwe in baksteen opgetrokken kolommen zijn wel bepleisterd; één pilaster hiervan is in tufsteenkleur beschilderd ter wille van een soepele overgang tussen oost en west'. Deze beschildering, een in de middeleeuwen veelvuldig toegepaste vorm van decoratie, lijkt gebaseerd op gevonden sporen, maar blijkt bij nader inzien vrije expressie te zijn. Temidden van zoveel bouwsporen blijkt er één helemaal geen

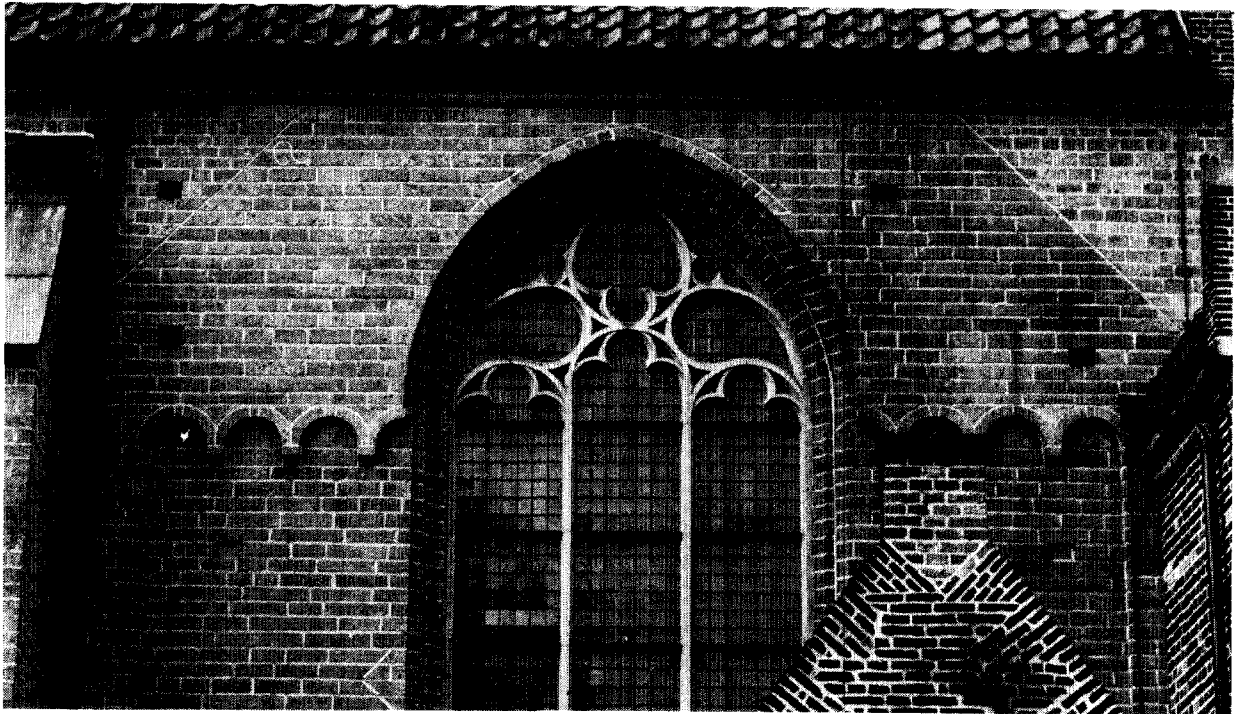
⁹ 'Bij het herstel van deze gevelgedeelten zijn de gevonden gegevens duidelijk zichtbaar gelaten of gemaakt'. *Jaarverslag Restauratie vijf hervormde kerken in de binnenstad van Utrecht 2* (1971-1972), 23.

¹⁰ *Jaarverslag 2* (1971-1972), 45.

¹¹ *Jaarverslag 2* (1971-1972), 23.

Afb. 5. Detail van het voormalige romaanse transept met spoor van een ruitvormig venster. Foto uit 1981 (Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

bouwspoor of reconstructie van een bouwspoor te zijn, maar gewoon een toevoeging in middeleeuwse trant. Welke architectonische functie deze beschildering ook mag hebben, in historisch opzicht wekt zij verwarring.

Lang niet alles wat had kunnen bijdragen tot groter inzicht in de middeleeuwse bouwgeschiedenis wordt de bezoeker getoond. Men is bijvoorbeeld niet zover gegaan dat de opgravingen die het Instituut voor Prae-en Protohistorie tussen 27 april en 3 november 1970 in de kerk heeft verricht op essentiële plaatsen gevisualiseerd zijn. Waarom deze niet en de ontdekte pilaster van de romaanse zuidelijke gevel wel? Om een fragment van deze pilaster tentoon te kunnen stellen heeft men een opening in de gotische steunbeer moeten maken (afb. 6).

De Nicolaaskerk heeft nu meer een museaal dan een kerkelijk karakter gekregen door alle bouwsporen die op talrijke plaatsen aan en in het kerkgebouw in het zicht zijn gebracht, als sleutels tot de kennis van de bouwkundige geschiedenis. Daarbij heeft de fixatie op de middeleeuwen er voor gezorgd dat de latere, pro-

testantse geschiedenis te weinig aandacht heeft gekregen. De sleutels tot de kennis van de protestantse inrichting zijn daarom uit het zicht verdwenen, evenals de herinneringen aan de laat-19e-eeuwse restauratie. De geselecteerde en geprepareerde vondsten, waarvan enkele niet eens echte maar imitatie-bouwsporen zijn – schijnbouwsporen dus –, hebben een nieuw beeld aan het kerkgebouw gegeven, namelijk dat van medievistisch studie-object. Dit beeld, bedoeld om het gebouw leesbaar te maken, is tot stand gebracht vanuit een specifieke en exclusieve interesse-sfeer en daarom vertekend.

Correctie van de geschiedenis

De 19e-eeuwse venstertraceringen werden bij de restauratie vervangen door nieuw ontworpen traceringen. Waarom heeft men de aanwezige traceringen niet hersteld waar die door roestvorming gespat waren? Omdat, zo lezen we in de jaarverslagen, de stijl ervan verwant was met 14e-eeuwse gotiek, terwijl de beide zijbeuken waarin die traceringen zaten uit de tweede helft van de 15e eeuw dateren. De traceringen die men aantrof waren in 1885 ontworpen door F. J. Nieuwenhuis, directeur van gemeentewerken van Utrecht tussen 1889 en 1919 en sedert 1875 architect van de Her-

Afb. 4. Foto uit 1980 van de noordelijke zijbeuk naar het oosten (Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

Afb. 6. Restant van romaanse steunbeer in een gotische steunbeer. Foto uit 1981 (Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

vormde gemeente in dezelfde stad. Zijn traceringen vervangen gietijzeren vensterharnassen, zoals die nog tot aan de laatste restauratie in het koor aanwezig zijn geweest.

Waarom maakte Nieuwenhuis een dergelijke fout? Wist hij niet dat de zijbeuken 15e-eeuws waren of gaf hij, tegen beter weten in, de voorkeur aan de 'strengere stijl' boven de beweeglijker late gotiek, die hij misschien wel decadent vond. De opvatting dat de bloei-periode van de gotiek alleen in de 13e en 14e eeuw ligt en dat latere stilistische ontwikkelingen geen navolging verdienen, was algemeen in de 19e eeuw.¹² Voor de bestrijding van deze onjuiste opvatting heeft vooral het St. Bernulphusgilde zich ingezet en het is aanne-melijk dat de kunstbeschuwing van deze vereniging

geen gehoor kon vinden bij F. J. Nieuwenhuis. Hoe dan ook, het 'anachronisme' van Nieuwenhuis moest ongedaan worden gemaakt.¹³ Hiervoor in de plaats zijn traceringen gekomen die sterke gelijkenis vertonen of identiek zijn met de traceringen die Jacob van der Borch (1444-1475) voor de Domkerk ontworpen zou hebben, want, zo gaat de redenering, het is bekend dat deze bouwmeester vanaf 1465 aan de Nicolaaskerk heeft gewerkt, dus in de tijd van de bouw der zijbeuken. De nieuwe traceringen in het koor zijn weer geïnspireerd op die van het koor van de Janskerk en die van de St. Catharinakerk, omdat deze in dezelfde tijd tot stand zijn gekomen als het koor van de Nicolaaskerk, namelijk in het begin van de 16e eeuw.¹⁴

Als de traceringen van Nieuwenhuis een anachronisme genoemd worden, hoe moeten dan de in 1974, in 15e- en 16e-eeuwse stijl, ontworpen traceringen genoemd worden?

Bij de vormgeving van de ramen is men weer niet zo consequent geweest om het glas-in-lood in 15e-eeuwse trant te restaureren, want de nu toegepaste rechthoekige ruitjes waren toen ongebruikelijk.¹⁵ F. J. Nieuwenhuis had de ruitjes in diagonaal verband ontworpen zoals in de 15e eeuw gebruikelijk was. Zo werd het ene anachronisme door het andere vervangen.

Schoonwerk. De uitwendige afwerking

In 1972 werd de cementpleister van de zuidgevel van het schip verwijderd. Deze 19e-eeuwse bepleistering was afgewerkt met een imitatie-baksteen beschildering (afb. 7). Waarschijnlijk dateert deze pleisterlaag uit de restauratie periode waarin ook de traceringen van F. J. Nieuwenhuis tot stand zijn gekomen, dat wil zeggen rond 1885. Want in 1857 kon Joannes van Liefland nog schrijven dat de buitenmuur aan de zuid-zijde geheel van tufsteen was.¹⁶

'Het weer aanbrengen van schilderwerk en geschilderde voegen is niet in overweging genomen', zo luidt de enige verklaring van de verdwijning der bepleistering in het jaarverslag.¹⁷ Men vond het kennelijk niet nodig hier verder op in te gaan. Mogelijk nam men aan dat de lezer wel wist dat cementpleisters over het algemeen de destructie van het metselwerk bevorderen en bij een restauratie dan ook meestal verwijderd moeten worden. Maar de cementpleister zelf is hier van ondergeschikt belang, want zij fungeerde slechts

12 H. P. R. Rosenberg, *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, 's-Gravenhage 1972, 53.

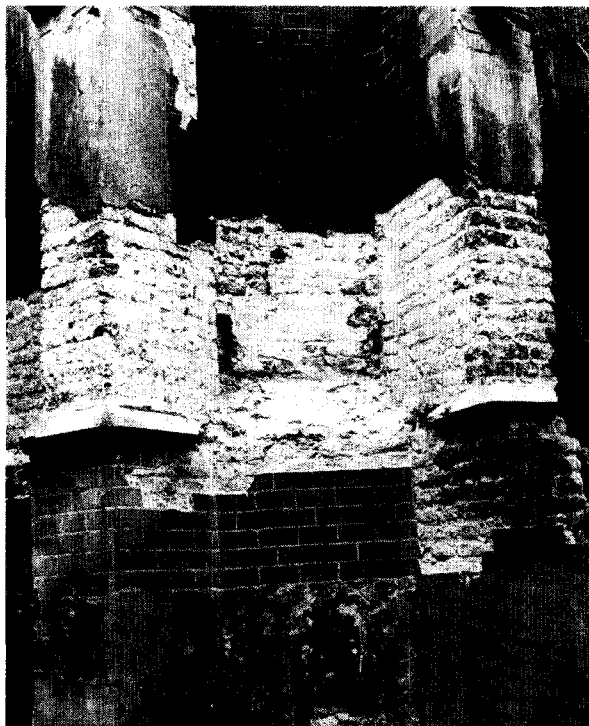
13 *Jaarverslag* 2 (1971-1972), 54.

14 *Jaarverslag* 2 (1973-1974), 51.

15 H. Janse, *Vensters*. Interbook International, 1977, 14.

16 Joannes van Liefland, 1857, 155 (zie noot 7).

17 *Jaarverslag* 5 (1977-1978), 18.

Afb. 7. Laat-19e-eeuwse pleisterlaag met imitatie baksteen-beschildering aan het Heilige Kruiskoor tijdens de restauratie. (Bouw bureau T. van Hoogevest, fotodocumentatie, map 1, nr. 72).

als drager van een beschildering. Dat een dergelijke beschildering geen uitvinding van de 19e eeuw was, maar al in de middeleeuwen werd toegepast, is door het bouwhistorisch onderzoek zelf vast komen te staan. Waarom verbrak men hier die oude traditie? Waarschijnlijk omdat men zulke imitatie-beschilderingen niet eerlijk vond. Toch zou deze verklaring weer niet in overeenstemming zijn met de toepassing van een imitatie-tufsteen beschildering op het in 1971 herbouwde pijlerpaar in de kerk. Niettemin wordt die buitenpleister 'schijnarchitectuur' genoemd en deze veroordeling treft *en passant* ook het zuidportaal dat gesloopt werd: 'De stijl en vooral de schijnarchitectuur van natuursteenblokken in cementbepleistering verdroegen zich niet met de geresatureerde tufsteengevel'.¹⁸ Het portaal moest dus verdwijnen omdat het aansluitende muurwerk van de zuidgevel in schoonwerk werd uitgevoerd en de bepleistering van het aanbouwje zou daarbij niet passen (afb. 8, 9).

Een reden voor de sloop van de kleine door een tongewelf overkluisde ruimte tussen dit portaal en de oude Boterkapel wordt in de jaarverslagen niet vermeld.

Deze kleine ruimte is mogelijk de archiefbewaarkaats van de Heilige Geestmeesters geweest, want het stond in verbinding met de zogenaamde Boterkapel, het huisje van de Heilige Geestmeesters.¹⁹

In het vierde jaarverslag (1975-1976) is op pagina 31 een foto afgedrukt waarop een metselaar te zien is die bezig is met het voegwerk (afb. 10). Zijn werkwijze komt erop neer dat de oude voegen worden uitgekapt om daarna gevuld te worden met een nogal brede voeg. Het vernieuwen van voegwerk heeft vaak tot gevolg dat de voegen breder worden. Het metselwerk is nu niet anders van uiterlijk dan het opzettelijk grove metselwerk van onze nieuwbouwwijken. Is die overeenkomst bewust nagestreefd? Hoe dan ook, het is zeker dat zulk vlak afgestroken voegwerk in het verleden nooit gewaardeerd werd.

Waar nog origineel voegwerk uit de 17e, 18e en 19e eeuw te zien is, blijkt het altijd smal en met zorg uitgevoerd te zijn en als het metselwerk te veel was aangetaast kon het met verf gefatsoeneerd worden om toch een verzorgd uiterlijk te behouden. In een bestek uit 1712 aangaande de vervanging van natuurstenen onderdelen aan de St. Janstoren in Maastricht wordt in artikel 28 beschreven hoe de reparaties door het aanbrengen van kleur onzichtbaar gemaakt moeten worden: 'Ende om dat de gedaene reparatie niet lapaghtigh en soude toonen sal den aennemer gehouden sijn te maeken een dunne mortel een weynigh geelen ooker en een weynigh sant en sement ende daer deur mede overstrijcken alles gelijk aangeweesen sal worden ende genoeg en als vooren is gemeldt'.²⁰ Omdat de buitenmuur van de zuidbeuk van de Nicolaaskerk in de 15e eeuw opgetrokken werd in tufsteen die afkomstig was van de afbraak van de romaanse zuiderzijbeuksmuur, heeft men het onregelmatige metselwerk waarschijnlijk willen fatsoeneren door het aanbrengen van een geschilderde voegverdeling en een verflaag op de tufsteen om de homogeniteit van het metselwerk te vergroten. Deze afwerking werd bij de laatste restauratie ontdekt, zoals hiervoor al vermeld werd.

Ter verdere illustratie van de zorg die men in het verleden aan het voegwerk kon besteden, nog een voorbeeld uit Amsterdam. In een onderhoudsrapport uit 1788 over de Westerkerk wordt, in verband met

¹⁸ *Jaarverslag 2* (1971-1972), 45.

¹⁹ C. C. van der Graft, 'De Armenpotten van de St. Nicolaas- en de St. Geertruidakerk te Utrecht', *Jaarboekje 'Oud-Utrecht'* (1926), 84-113. E. J. Haslinghuis, 'De "Boterkapel" der St. Nicolaaskerk', *Maandblad van 'Oud-Utrecht'* 1 (1926), 50-51; B. M. de Jonge van Ellemeet, 'De Utrechtsche Claaskerk', *Jaarboekje van 'Oud-Utrecht'* (1939), 89-111.

²⁰ Gemeente Archief te Maastricht. Onderhoudsbestek van de Raad van de stad, in: Bestekken en conditiën 1712-1727 (1 band), nr. 263.

Afb. 8. De zuidzijde van de Nicolaaskerk vóór de restauratie (foto Publicam, nr. 34514).

verschillende uit te voeren herstellingen aan het bakstenen metselwerk, afgeraden de voegen uit te hakken en opnieuw vol te zetten, 'maar dat men ter voorkoming van het verschil, ten opzichte het gerepareerde allen zodanige voegen, met witte verf behoorde te overstrijken, nadat de muuren eerst afgeboent en geólyt zijn geworden, waar door het generaal werk als dan een gelijk aanzien zal bekomen, en minder kostbaar en veel duurzamer zal zijn'.²¹

Op het metselwerk, zoals dat nu te zien is aan de Nicolaaskerk, stelde men kennelijk geen prijs, ook niet in de 19e eeuw, getuige de geschilderde baksteen-imitatie op de cementpleister waarmee de Nicolaaskerk toen uitgemonsterd werd en die nu verdwenen is. Hoe belangrijk zulke details zijn voor het aspect van een gebouw, waarop E.H. ter Kuile al in 1934 gewezen heeft,²² mag blijken uit de hier afgedrukte foto's van de kosterij, voor en na de restauratie (afb. 11 en 12).

Weggerestaureerde geschiedenis. De protestantse inrichting

Zo intensief het speurwerk naar de middeleeuwse bouwgeschiedenis van de Nicolaaskerk is geweest, zo weinig aandacht is er aan de na-middeleeuwse, protestantse geschiedenis besteed. De amovering van bijna de gehele preekkerk kon daardoor al te gemakkelijk plaats vinden. Toen de nieuwe inrichting van de kerk op 26 mei 1976 onderwerp van studie was geworden en diverse deskundigen te hulp geroepen waren, kon van een evenwichtige afweging der belangen al geen sprake meer zijn, want de herbouw van het in 1718 ver-

21 Gemeente Archief van Amsterdam. Inventaris van de Particuliere Archieven, nr. 378, 9-Bouwcommissie nr. 2: verschillende bestekken 1781-1843.

22 E.H. ter Kuile, 'De afwerking van gebouwen in vroeger tijd', *Bulletin K.N.O.B.* 3 (1934), 51-57.

Afb. 9. De zuidzijde van de kerk na de restauratie. Foto uit 1980 (Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

dwenen pijlerpaar was reeds in 1971 een feit geworden, zodat herstel van het bankenplan in ieder geval uitgesloten was.²³ Het bankenplan was tot stand gekomen na de instorting van de meest oostelijke schippijler aan de noordzijde, gevolgd door de afbraak van de zuidelijke pendant in 1718. De aldus ontstane ruimte werd overdekt door stucgewelven.

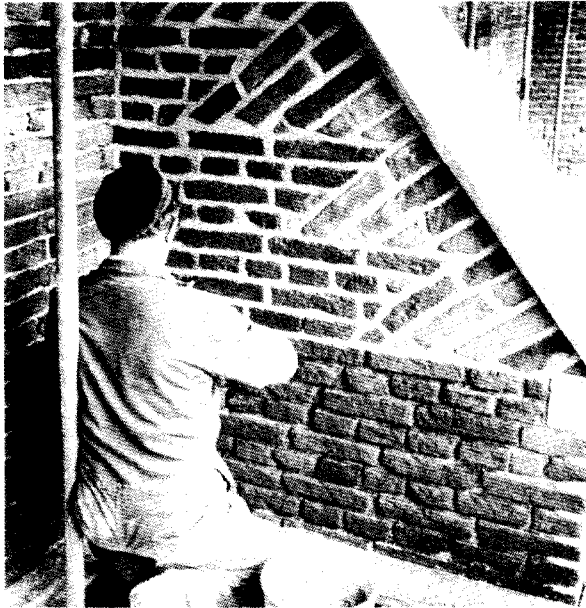
De ontwikkelingsgeschiedenis van de preekkerk is nu niet bekend. Bestudering van de bewaard gebleven kerkmeestersrekeningen hadden hierop meer licht kunnen werpen, wat uit enkele steekproeven is gebleken.²⁴ In de rekeningen van 1771 is sprake van nieuw gemaakte banken: 'Den Rendant brengt alhier in ontvangst 't geen dezelve volgens concentie van den 14 oktober 1770 verschuldigd is aan den kerkmeester in der tijd jaarlijx op te brengen wegens den nieuwgemaakte banken in de Nicolaikerk over den jaare verscheenen ultimo april 1771'. In de rekeningen van 1769 wordt

de bank van de predikantsvrouw genoemd: 'Aan Rietveld voor een stoelkussen op de stoel daar de heeren predicanten hunne vrouwen op zitten...'; in 1767: 'Aan G. J. Spegt voor geleverde veeren tot kussens in de banken voor de Ed. Vrouwe den Superintendente der kerk...'

De uitgebreide bankenzie met de hiërarchisch opgestelde zitplaatsen, de voornamelijk overhuifde regeringsbanken in verhoogde opstelling tegenover de preekstoel, de zuidelijke bekroond met het stadswaapen en de noordelijke met dat van de provincie; de herenbanken in de beide zijbeuken, aan de noordzijde

²³ *Jaarverslag 2* (1971-1972), 25; *Jaarverslag 4* (1975-1976), 41, noot 8.

²⁴ S. Muller Fz., *Catalogussen van de bij het stads-archief bewaarde archieven. Tweede Afdeling*. Utrecht 1912, 83, nr. 706: rekeningen van kerkmeesters van de Nicolaaskerk (13 delen).

Afb. 10. Voegwerk in uitvoering aan de noordgevel van de kerk (foto uit het Jaarverslag Restauratie vijf hervormde kerken in de binnenstad van Utrecht, nr. 4 (1975-1976), 31).

de kapittelbank, de ereplaatsen van de heren der vijf Utrechtse kapittelkerken, bekroond door haar vijf wapens en in de zuiderzijbeuk het eregestoelte van de Vrouwe van Renswoude,²⁵ uit wier nalatenschap in 1756 de Fundatie van Renswoude in de Agnietenstraat tegenover de Lange Nieuwstraat gebouwd werd (boven dit gestoelte was het alliantiewapen Van Reede x Duyst van Voorhout aangebracht)²⁶; in de nabijheid van de preekstoel de bankblokken voor commissarissen, collectanten en oudkerkeraadsleden: dit alles is verdwenen (afb. 13). Omdat al die banken zijn verdwenen is ook de herinnering aan hen die hier zaten weggevaagd. De oude preekstoel en de dooptuin zijn wel bewaard gebleven, maar staan als museumstukken, losgemaakt uit hun zinvolle context, midden tussen moderne stoeltjes (afb. 14 en 15). Uit enkele fragmenten van de herenbanken is een collage samengesteld die nu in de noordbeuk staat (afb. 16). Op dit meubel staan de vijf wapens der kapittelkerken.

De kerk als begraafplaats

Bij de hier besproken restauratie zijn bijna alle grafkelders opgeruimd en de meeste grafzerken in de zuidbeuk en de aansluitende kapellen gelegd om ze te beschermen tegen beschadigingen door het meubilair, dat niet meer zoals voorheen op een houten vloer stond.²⁷ De verplaatsing van de grafzerken en de

wapenborden naar de zuidbeuk en het zuidtransept (afb. 17) heeft de betekenis van het kerkinterieur als begraafplaats sterk vertekend. Zo hangt de gedenkplaat van de dichter Jacobus Bellamy (gestorven in 1786), in 1825 aan een schippijler opgehangen, nu tegen de muur in de zuidbeuk, terwijl zijn grafsteen in de noordbeuk ligt.

Gedenkplaten, memorietafels en wapenborden hebben in het kerkinterieur een vaste plaats. Zij zijn altijd in de nabijheid van de graven of banken aangebracht om als gedenk- of ereteken te dienen.²⁸ De hiërarchie die men bij de opstelling der zitplaatsen in acht nam, gold ook voor de graven. De goedkopere graven lagen meestal aan de westzijde, de duurere in de omgeving van de preekstoel en in het koor.²⁹

De huidige situatie waarbij grafzerken en wapenborden in een uithoek van het kerkinterieur opeengepakt zijn, geeft daarom een onjuist beeld van een protestantse ruimte. Een onderzoek naar de geschiedenis van de graven tegelijk met dat naar de aanwezige wapen- en tekstborden had van belang kunnen zijn voor de kennis van de topografie en het gebruik van de middeleeuwse en na-middeleeuwse kerkrumte. Het inwendige van een kerkgebouw is niet alleen een architectonische ruimte, maar ook gebruiksruimte en kennis van die gebruiken kan van belang zijn voor een beter begrijpen en ervaren van die ruimte.

Enkele, min of meer toevallig gevonden, gegevens over het Zakkendragersgilde in de Nicolaaskerk mogen illustreren in welke richting zo'n onderzoek had kunnen gaan. Aan het Zakkendragersgilde herinneren alleen nog de drie, 1661 gedateerde, schilden aan de koperen kronen.³⁰ Maar dit gilde bezat in de kerk een aantal eigen grafplaatsen, die tegelijk met hun gilde altaar in 1476 waren gesticht en waarboven nog in de 17e eeuw hun memorietafel hing.

25 B. M. de Jonge van Ellemet, 1939, 100 (vgl. noot 19).

26 P. C. Bloys van Treslong Prins, *Genealogische en Heraldische Gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Utrecht*. A. Oosthoek, Utrecht 1919, 257. A. Graafhuis, '(Be)graven in enkele Utrechtse kerken', *Het vijf kerken restauratieplan* 6, nr. 2 (1978), 1-16, 8 (Uitgave van de Publiciteitscommissie Restauratie Binnenstadskerken Utrecht).

27 *Jaarverslag* 5 (1977-1978), 18 en 19.

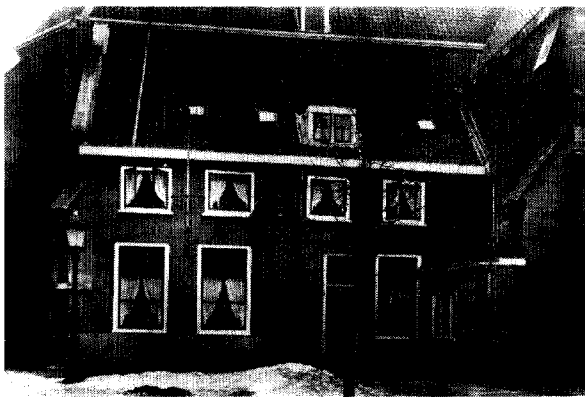
28 J. Belonje, 'De betekenis van historische grafzerken', *Bulletin K.N.O.B.* 8 (1955), *Nieuws-Bulletin*, maart 1955, 63-76; A. Graafhuis, 'Over het ontstaan van het gebruik om wapenborden in de kerken op te hangen', *Maandblad van 'Oud-Utrecht'* 33, nr. 6 (1960), 69-74. Op het gildebord der 'Hoeymakers' in de Utrechtse Jacobijkerk staat: 'Hier onder is een kelder tot geryfs voor de hoeymakers knechts en wijs's'. Hieruit blijkt dat memorie-tafels in de directe nabijheid van de grafplaatsen bevestigd werden.

29 D. P. Snoep, 'Sterven en rouwen 1700-1900', in: Tentoonstellingspublicatie *Dood en begraven*, Centraal museum te Utrecht 15 mei-6 juli 1980, 4-73, 25.

30 P. C. Bloys van Treslong Prins, 1919, 256 (vgl. noot 27).

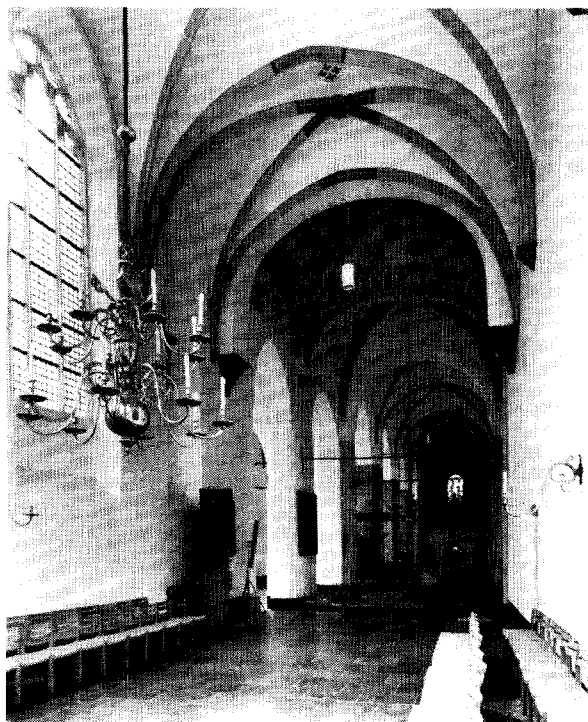
Afb. 11. Foto van de kosterij in 1978 (Prentverzameling van de gemeentelijke archiefdienst te Utrecht).

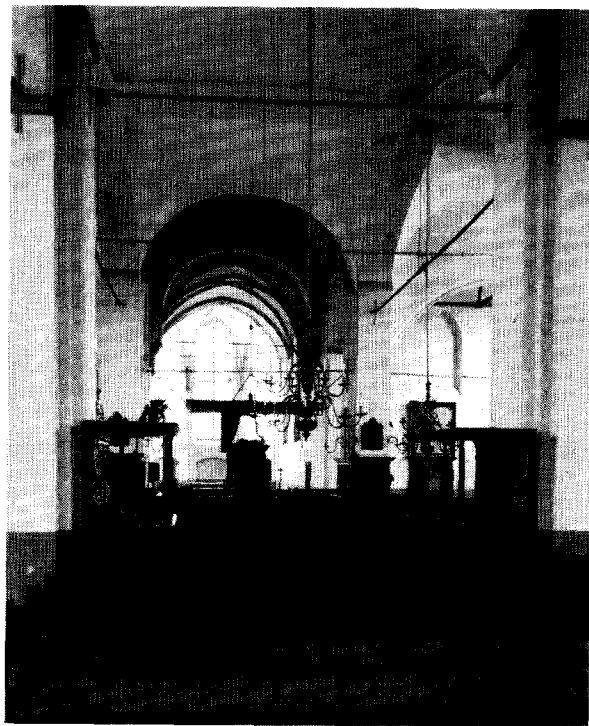
Afb. 12. Foto van de kosterij uit 1963 (Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

De grafplaatsen van het Zakkendragersgilde worden nog in 1718-1720 genoemd, toen het gilde 6 gulden aan de kerkmeester moest betalen voor het verhogen van de kerkvloer.³¹ In een registerboek van graven en grafkelders uit 1637 staat het volgende opgetekend: 'Sackedragers Gildebroers van 't boveneynde deser stadt, hebben in St. Nicolaeskercke achtien grafsteden: soo groot en cleyn als deselve nu in 't viercante bij-een annex in 't noordepant tusschen twee pylaeren geleghen zijn alwaer oostwärts mr. Adriaen van

31 'Memorie van't geene de kerkmeester... van de eygenaars der kelders en graeven ontfangen heeft...', Rekening van kerkmeesters betreffende het verhoogen der kelders en graven en het gelijkleggen van den vloer der kerk 1718-1720. Met lijst van de bijdragen van de eigenaars der kelders voor deze verhooging (1 omslag). Gemeente Archief Utrecht. Inventaris: S. Muller Fz., *Catalogussen*..., 1912, 83, nr. 709.

Afb. 13. Het interieur vanuit het koor in 1980 (Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

Afb. 14. Het interieur naar het oosten in 1958 (Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

Afb. 15. Het middenschip naar het oosten in 1980 (Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

Maerlant ende der inganck van de kelder van Carel Pauwelss. van Marck den pylaer alwaer de Sackedraghers memorie-tafel noch voor is hangende ende een kercken-grafstede aen den voors. pylaer onder 't gestoelte om denselven pylaer vast . . .'.³²

In de stichtingsbrief van het gilde-altaar uit 1476 wordt de plaats nader omschreven en vermeld dat de graven voor het altaar lagen: ' . . . een outaer in onser voorseyden kercke van Sinter Claes gelegen staende tegen den predickstoel vueren die noortsijde gefundeert ende gesticht van der zelve voirseyden bruederschap in der eren van onser Lieven Vrouwen, des heyligen martelaers Sinte Christoffels, des heyligen Paulus ende (. . .) ende des soo sullen die voirseyde brueders die grave tusschen den twee pylaers voor haer outaer twaelff graven tot ewigen dagen hebben ende gebruiken daer sij haer brueders ende susteren in sellen greven . . .'.³³

32 Registerboek van graven en grafkelders uit 1637 (bijgehouden tot 1724), 1 deel, fol. 142 recto. Gemeente Archief Utrecht. Inventaris: S. Muller Fz., *Catalogussen* . . . 1912, 82, 697.

33 Copie van de stichtingsbrief van het Zakkendragersgilde altaar in de Nicolaaskerk (1476) in het Register houdende a. Acten van uitgifte en overdracht van grafsteden 1561 - 1667 (etc.). Gemeente Archief Utrecht. Inventaris: S. Muller Fz., *Catalogussen* . . . 1912, 85, 726 (1 deel, fol. 5).

Hiermee is nog niet precies bekend waar het Zakkendragersgilde-altaar en hun graven in de kerk gezocht moeten worden, maar met behulp van grafboeken en gegevens over andere altaren zou het mogelijk moeten zijn die plaats nauwkeurig te bepalen. De grafzerken van dit gilde zullen al vroeger dan de laatste restauratie verdwenen zijn. Maar je vraagt je wel af welke historisch zinvolle relaties door de groot-scheepse verplaatsing der grafzerken en de sloop van de grafkelders doorbroken zijn. In ieder geval zijn nu opschriften als 'Ingangh Des Grafkelders van Francois Kuvel 1763' zinloos geworden.

Conclusie

Samenvattend kan gesteld worden dat de restauratie van de Nicolaaskerk uit een nogal eenzijdig gericht historisch bewustzijn werd uitgevoerd: belangrijke hoofdstukken uit de geschiedenis van het gebouw zijn onvoldoende tot hun recht gekomen. Bij de beoordeling van wat historisch wel en wat niet van belang was, heeft men te weinig rekening gehouden met de opvattingen en ideeën van de vroegere bouwers en gebruikers van de kerk. Zo heeft het begrip *schijnarchitectuur*, dat naar voren werd gebracht om de sloop van het zuidportaal te rechtvaardigen, te maken met betrekkelijk recent in praktijk gebrachte ideeën over eerlijkheid in constructie en bouw materiaal, die in de bouwgeschiedenis van de kerk geen rol hebben gespeeld, ook al duiken die ideeën reeds in 18e-eeuwse tractaten op.

Wat in dit artikel naar voren gebracht werd, moet niet opgevat worden als een pleidooi voor een puur conserverende restauratie, waarbij alleen hersteld en niets gewijzigd wordt. Een discussie over restauratieprincipes dient niet tot één gebouw beperkt te blijven. En niet elke verandering behoeft in het nadeel van de architectuur-historische waarde van het gebouw te zijn. Het was alleen de bedoeling te laten zien dat het kerkgebouw door de restauratie tot een soort legpuzel is geworden.

Een architectonische eenheid was de kerk ook voor de restauratie niet, want het romaanse gebouw werd gedurende de late middeleeuwen in gotische stijl verbouwd en uitgebreid, na de reformatie heringericht en tenslotte in de 19e eeuw gerestaureerd. Maar de 'afzettingen' van die verschillende perioden lagen voor de recente restauratie om zo te zeggen nog onberoerd over elkaar heen, op een wijze die toch een harmonieus totaalbeeld gaf.

Toen is men in de 20e eeuw gaan onderzoeken, niet om zoveel gegevens te verkrijgen als nodig zou zijn geweest om de geconstateerde gebreken te kunnen herstellen, maar om aan het gebouw definitief elk bouw-historisch geheim te ontfutselen. Vervolgens deed men

Afb. 16. De nieuwe bank in de noordbeuk in 1980 (Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

allerlei interessante vondsten tijdens de demontage van het bouwwerk en besloot onder de indruk daarvan zoveel mogelijk te reconstrueren of, waar dat niet mogelijk was, tenminste de bouwsporen in het zicht te laten. Het uiterlijk van de kerk is daardoor een afspiegeling geworden van de tot de middeleeuwse bouwhistorie beperkt gebleven interesse der onderzoekers.

De wijze waarop de Nicolaaskerk gerestaureerd werd toont aan dat men wel flexibel is geweest in het combineren van uiteenlopende benaderingen, nu eens historiserend, zoals bij de traceringen, dan weer reconstruerend, zoals bij de vieringpijlers, enerzijds educatief, namelijk het laten zien van bouwsporen, en anderzijds amoverend van wat onbelangrijk gevonden werd, bijvoorbeeld het bankenplan, maar men is minder flexibel geweest in het absorberen en in praktijk brengen van actuele opvattingen over de waarde van de neo-gotiek, van het protestante meubilair en van de afwerking van bouwmaterialen.

augustus 1981/januari 1982

Summary

The recent restoration of the medieval church of St. Nicholas in Utrecht was done with a rather one-sided view on history: important aspects of the history of the building were not sufficiently taken into ac-

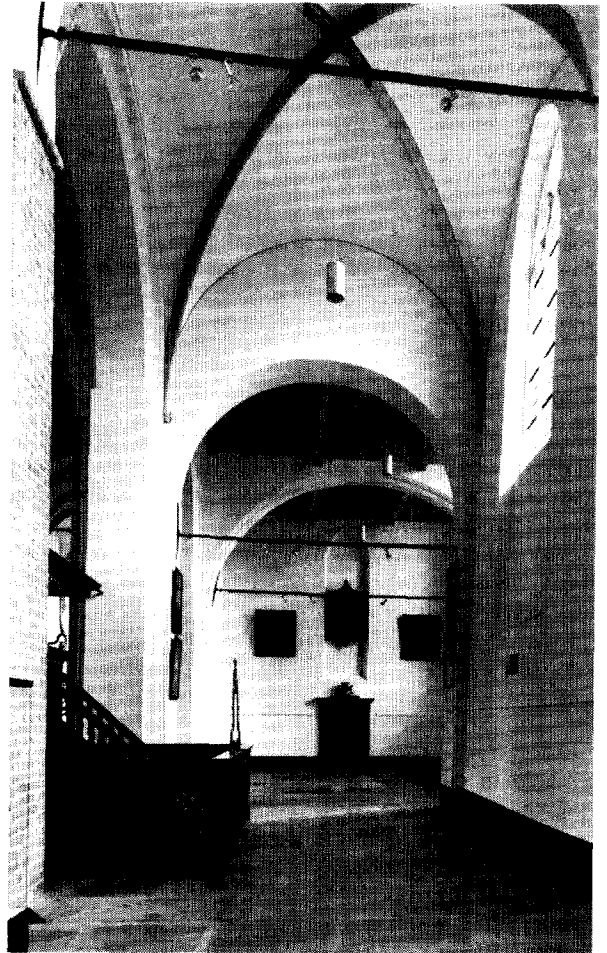
count. When the responsible restorers had to judge what was important historically speaking and what not, they took far too little into account the views of the former builders and users of the church.

The criticism that is voiced here should not be seen as a plea for a restoration that only preserves, which repairs everything but changes nothing. A discussion on restoration principles should not be limited to one building. And not every change is necessarily to the detriment of the architectural and historical value of a building. This article only shows that because of the recent restoration the church of St. Nicholas has become a kind of jig-saw puzzle.

Indeed, before the restoration the church did not show an architectural unity either. The Romanesque building had been rebuilt and extended in Gothic style in the late middle ages, refurbished after the Reformation and, at last, restored in the 19th century. Yet before the latest restoration the different levels of the different periods lay, untouched so to speak, on top of each other, thus showing a harmonious overall picture.

The research done on the building in the 20th century did not aim at finding the necessary data for repairing the defects, but at getting to know every architectural secret of the building once and for all. All kinds of interesting finds were made when taking apart the building. Impressed by these finds it was decided to reconstruct as much as possible or when this proved impossible to make visible the traces of the different phases of building. But as a result of all this the church has become a mere reflection of its medieval architectural history, as it was this phase that the restorers were interested in.

The restoration of the church of St. Nicholas shows that on the one hand the restorers have been flexible in combining different approaches, now historicizing (see e.g. the tracery), now reconstructing (crossing pillars), now educating (in showing traces of building phases), but also in removing the lay-out of the later benches). But on the other hand they have been far less flexible in giving due weight to modern ideas on the value of Neo-gothic, on protestant furniture and on the workmanship of building materials.

Afb. 17. De zuidbeuk naar het oosten in 1980 (Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

EEN OP DE AGNIETENBERG GESCHREVEN EN GEBONDEN GETIJDENBOEKJE

In het Bulletin van de KNOB verschenen van 1944 tot 1961 vier artikelen van de hand van A. L. de Vreese over in het klooster Agnietenberg bij Zwolle geschreven, verluchte en gebonden handschriften uit de periode 1405-1475. Sedertdien werd ook elders nog een en ander gepubliceerd over boeken uit dit Moderne-Devotieklooster, maar afgesloten is dit onderzoek alteminst. Het hier afgedrukte artikel behandelt een recent ontdekt Agnietenbergs manuscript, een eenvoudig getijdenboekje in het Middelnederlands. Dit handschrift bevindt zich nog in de oorspronkelijke gestempelde band en is betrekkelijk sober versierd; in feite zien we hier een goed voorbeeld van het meer eenvoudige getijdenboek dat in de 15e eeuw buitengewoon populair was. Band en inhoud van het boekje bezitten een aantal kenmerken waaruit blijkt dat het in het klooster Agnietenberg werd geschreven en gebonden.

Boeken en banden uit het klooster op de Agnietenberg

In 1944 publiceerde A. L. de Vreese in het Oudheidkundig Jaarboek een kort artikel onder de titel 'Bind- en verluchtkunst van het klooster op Sint-Agnietenberg te Zwolle'.¹ Met deze beknopte uiteenzetting maakte De Vreese bekend dat hij op dat moment reeds een aanzienlijke hoeveelheid gegevens had verzameld over de boekproductie en de verluchtkunst in het klooster Agnietenberg. Tevens kondigde hij toen aan dat hij nog een intensief vervolg aan zijn onderzoek zou geven: 'De uitwerking en publicatie van het bij-

eengegaarde materiaal hoop ik later in mijn proefschrift te verwerken'. Tot een dissertatie zou het echter helaas nooit komen, wel publiceerde A. L. de Vreese nog enkele uitvoerige artikelen over handschriften die op de Agnietenberg waren geproduceerd.² Na de publikaties van De Vreese jr. werd diens Agnietenberg-onderzoek door verschillende auteurs enigszins gerelativeerd;³ een serieuze voortzetting volgde evenwel nog niet en tot op heden verschenen slechts enkele verspreide notities en samenvattingen van het oudere on-

- 1 A. L. de Vreese, 'Bind- en verluchtkunst van het klooster op Sint-Agnietenberg te Zwolle', *Oudheidkundig Jaarboek* 12 (1944), 83-85.
- 2 A. L. de Vreese, 'Agnietenbergse verluchtkunst op de tentoonstelling Willet-Holthuysen te Amsterdam', *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 6e serie jg. 10 (1957), 21-42. A. L. de Vreese, 'Een fraai verlucht Agnietenbergs getijdenboek in het British Museum te Londen', *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 6e serie jg. 12 (1959), 289-354. A. L. de Vreese, 'Een fraai verlucht vroeg-Agnietenbergs getijden- en gebedenboek in de Albertina te Brussel', *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 6e serie jg. 14 (1961), 210-222. A. L. de Vreese, 'De karbonkel, het "precieuste" kenmerk van de Agnietenberg verluchte handschriften', in: *Bijdragen over Thomas a Kempis en de Moderne Devotie*, Brussel-Zwolle 1971, 105-122 (= *Archives et Bibliothèques de Belgique / Archief- en Bibliotheekwezen in België*, extranummer 4).
- 3 De door De Vreese jr. als 'typisch Agnietenbergs' onderscheiden kenmerken moeten met de nodige voorzichtigheid worden gehanteerd. A. G. Weiler en N. Geirnaert stellen bij hun overzicht van Agnietenbergse manuscripten in het *Monasticon Windeshemense: Ausdrücklich sei nochmals erwähnt, dass bei den meisten von De Vreese genannten Handschriften die Herkunft aus dem Agnietenbergkloster nicht feststeht, sondern lediglich aufgrund der 'Illuminierung im sog. Agnietenberger Stil' unterstellt wird*. Ook P. J. A. Nissen benadrukte dit bij een van de handschriften in de catalogus Nijmegen 1984: *Overigens hoeven de als 'Agnietenbergs' gekenmerkte handschriften niet werkelijk uit het klooster op de Agnietenberg afkomstig te zijn*. A. L. de Vreese zelf hield wat betreft zijn 'precieuste' kenmerk voor Agnietenberg, de 'achtstralige karbonkel', ook na de eerste kritieken, uiteindelijk toch voet bij stuk. Wel relativeerde hij een en ander, slechts een aantal kenmerken gezamenlijk... bestempelt een bepaald manuscript tot absoluut van Agnietenbergse origine. De Vreese 1971 (noot 2), passim. *Moderne Devotie, figuren en facetten*. Nijmegen (Nijmeegs Volkenkundig Museum) 1984, 227. Weiler & Geirnaert 1980 (zie noot 5), 26.

* Dr. A. M. Koldewij is momenteel verbonden aan het Kunsthistorisch Instituut van de Katholieke Universiteit te Nijmegen en verricht tevens een onderzoek naar de kerkschat van het voormalige Onze-Lieve-Vrouwekapittel te Maastricht in dienst van de Nederlandse Organisatie voor Z.W.O. In 1985 promoveerde hij op het proefschrift *Der gude sente Servas. De Servatiuslegende en de Servatiana: een onderzoek naar de beeldvorming rond een heilige in de middeleeuwen*.

Met dank aan Frits Knuf te Buren voor het in bruikleen geven van het hier beschreven handschrift, en aan mijn Nijmeegse collega drs. P. M. le Blanc voor het kritisch doorlezen van de tekst voor dit artikel.

derzoek naar de Agnietenbergse boekproductie.⁴ Wellicht komt hierin binnenkort verandering: onlangs ontvouwde Prof. Dr. P. F. J. Obbema zijn plannen om aan de Nijmeegse universiteit een systematisch onderzoek op te zetten naar de handschriften van de Moderne Devotie, waarbij ook de schrijf- en bindactiviteiten van de Agnietenberg aan de orde zullen komen (Inaugurale rede *Grenzen verleggen*, uitgesproken door P. F. J. Obbema, 1 mei 1987 te Nijmegen). Uiteraard werden nog wel in verschillende bibliotheken en collecties nieuwe handschriften herkend die van de Agnietenberg of uit de directe invloedssfeer van dit scriptorium afkomstig moeten zijn, en ook werden alle aan De Vreese bekende Agnietenbergse manuscripten opnieuw beschreven en gepubliceerd.⁵

De aanleiding voor A. L. de Vreese om zich te verdiepen in de boekproductie van het klooster op de Agnietenberg bij Zwolle was het in 1932-1933 verschenen artikel van de boekbandvorser Prosper Verheyden, waarin deze als slotzin verzuchtte: 'Wilde eens iemand doen voor Sint-Agnietenberg wat mej. Kronenberg voor Heer Florenshuis heeft gedaan, wij zouden waarschijnlijk geraken tot de kennis van méér schoon bindwerk uit het huis van Thomas a Kempis'.⁶ En De Vreese jr. voegde in zijn vroegste publikatie over de Agnietenberg inderdaad al twee boekbandjes uit dat klooster toe aan het viertal dat Verheyden als zodanig had geïdentificeerd.⁷ Sedertdien is het daarbij gebleven. De publikaties richtten zich nog uitsluitend op het schrijfwerk en op de verluchtingen, maar het onderzoek naar het bindwerk en de gebruikte bandstempels stagneerde. Toch is ontegenzeggelijk waar wat Prosper Verheyden al nadrukkelijk stelde:⁸ 'over 't algemeen is het bandpaneel een gewichtige aanduiding voor de herkomst van band en boek. En andere boekbindersgewoonten, het gebruiken van kleinere stempels en filets, zelfs de heele afwerking van den band, zijn waard dat men er aandacht aan schenke'.

Helaas bleven relatief weinig middeleeuwse handschriften in hun oorspronkelijke band bewaard. Dit geldt ook voor de tot op heden als Agnietenbergs herkende manuscripten; onder de in 1971 te Brussel geëxposeerde selectie van tien handschriften uit dit klooster bij Zwolle waren er bijvoorbeeld slechts twee die zich nog in de originele band bevonden.⁹ Met name de fraaiere, rijk geïllustreerde middeleeuwse boeken werden dikwijls door latere bezitters opnieuw gebonden, waarbij doorgaans de oorspronkelijke band volledig verloren ging en zelfs de perkamenten bladen niet zelden werden afgesneden, al dan niet met beschadiging van tekst, illustraties, marginale notities en versieringen. De genoemde zes tot nog toe gepubliceerde origineel gebonden Agnietenbergse handschriften in een band met het hieronder beschreven Sint-Janspaneelstempel, behoren dan ook alle tot de groep be-

4 In de eerste plaats is naast deze studies van A. L. de Vreese het artikel over de Oost- en Noordnederlandse boekverluchting van G. I. Liefteink te vermelden met onder meer de geruchtmakende stelling 'Die "Meester van Otto van Moerdrecht" is dus geen meester, maar een mode, dat is dus nu wel duidelijk...'. G. I. Liefteink, Windesheim, Agnietenberg en Marienborn en hun aandeel in de Noordnederlandse boekverluchting, *Dancwerc, opstellen aangeboden aan Prof. Dr. D. Th. Enklaar ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag*, Groningen 1959, 188-207. Een samenvattende inleiding verscheen in 1971 in de catalogus bij de overzichtstentoonstelling van miniatuurkunst in de Noordelijke Nederlanden, gehouden in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel: L'atelier des Réguliers du Mont-Sainte-Agnès (Agnietenberg) à Zwolle, *La miniature hollandaise, le grand siècle de l'enluminure du livre dans les Pays-Bas Septentrionaux*. Bruxelles (Bibliothèque Royale Albert Ier) 1971, 67-75 (ook in het Nederlands).

5 Als voorbeeld willen we slechts noemen: J. Marrow, 'Dutch illumination and the Devotio Moderna', *Medium Aevum*, 42 (1973), 251-258. J. de Coo, *Museum Mayer van den Bergh, Catalogus 1. Schilderijen, verluchte handschriften, tekeningen*. Antwerpen 1978 (3e, bijgewerkte editie), 184-185, cat. 302. G. Achten, *Das christliche Gebetbuch im Mittelalter*. Berlin (West) 1980 (*Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Ausstellungskataloge*, 13), 89, cat. 44 en 90, cat. 46. O. Breijinck, 'De mogelijke herkomst en datering van twee Zutphense canonplaten', in: André Geurts (ed.), *Middeleeuwse boeken uit Zutphen*. Nijmegen (Nijmeegs Volkenkundig Museum/Stedelijk Museum Zutphen) 1981, 33-41. *Gekocht en gekregen 1979-1984*. Utrecht (Rijksmuseum Het Catharijneconvent) 1984, 25-26, cat. 76 (en abusievelijk p. 9 zonder nummer). *Moderne Devotie, figuren en facetten*. Nijmegen (Nijmeegs Volkenkundig Museum) 1984, 97-100, cat. 23; 226-228, cat. 81; 236-237, cat. 85; 260-264, cat. 97. A. G. Weiler & N. Geirnaert, 'Domus montis sancte Agnetis Virginis (Agnietenberg bei Zwolle)', in: W. Kohl, E. Persoons & A. G. Weiler, *Monasticon Windeshemense, Teil 3: Niederlande* (bearbeitet von A. G. Weiler und N. Geirnaert). Brussel 1980, 14-49 (= *Archives et Bibliothèques de Belgique / Archief- en Bibliotheekwezen in België*, extra-nummer 16). J. M. M. Hermans e.a., *Gebeden- en getijdenboeken en andere devote handschriften in de Provinciale Bibliotheek van Friesland*. Leeuwarden 1987, 25-27 cat. 6, 29-3cat. 8.

6 P. Verheyden, 'Boekbanden van het klooster op Sint-Agnietenberg te Zwolle', *Het Boek* 21 (1932-1933), 23-38. Zie: M. E. Kronenberg, 'De bibliotheek van het Heer Florenshuis te Deventer', *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* 9 (1912), 150-164, 252-300; idem, *Catalogus van de Incunabelen in de Athenaeum-Bibliotheek te Deventer*. Deventer 1917.

7 Verheyden 1932-1933 (noot 6), 23-32. De Vreese 1944 (noot 1), 83. Bij drie andere banden met een bijna identiek paneelstempel plaatst Verheyden de vraag of ze Agnietenbergs dan wel Hollands zijn. Weiler en Geirnaert nemen deze drie banden zonder nadere toelichting op in hun overzicht van de Agnietenbergse boeken, hoewel het nog steeds de vraag is of deze tweede versie van het Agnietenbergse paneelstempel wel in diezelfde werkplaats is gebruikt. A. L. de Vreese beschouwde deze banden in ieder geval als 'Haarlems', evenals twee andere die Weiler en Geirnaert ook aan de Agnietenberg toeschrijven. Weiler & Geirnaert 1980 (noot 5), 26-30; Brussel, K.B. hs. 21371; 's-Gravenhage, K.B. hs. 131 G 5 en hs. 71 H 56; Krakau, Mus. Czartoryski hs. 3091; West-Vlaanderen, privé-collectie. Het bandje van handschrift 's-Gravenhage, Museum Meermann-Westreenianum 10 F 18 toont de afdruk op voor- en achterplat van een stempel dat Verheyden als Noordhollands beschouwt; bij de signaturen Rotterdam, Gemeentebibliotheek hs. 14 F 2 en 96 G 5 gaat het niet om twee boekjes, maar om één, hernummerd, op de Agnietenberg gebonden gebedenboekje; zie noot 15. Vgl. Verheyden 1932-1933 (noot 6), 33-35; De Vreese 1944 (noot 1), 83 en p. 85 noot 7; P. Verheyden, 'Noord-Hollandse boekbanden', *Het Boek* 31, 197-239.

8 Verheyden 1932-1933 (noot 6), 27.

9 Brussel 1971 (noot 4), 71-72, cat. 61, 62.

Afb. 1. Achterplat van het handschrift 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek 133 H 11 met het Sint-Janspaneelstempel. Band en inhoud: Agnietenberg bij Zwolle, 3e kwart 15e eeuw (foto Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage).

trekkelijk onaanzienlijke getijden- en gebedenboekjes die min of meer onopgemerkt de tand des tijds doorstonden en diens gevolg niet in handen zijn gevallen van trotse eigenaars die ze uitleverden aan het rampzalige boekbindersmes om van een 'fraaiere' band te worden voorzien.

Het Agnietenbergse Sint-Janspaneelstempel

In het jaar 1441 kopieerde Thomas a Kempis in het klooster op de Agnietenberg bij Zwolle zijn *De Imitatione Christi* en enkele andere teksten. Thomas schreef ze af in katernen perkament en papier van tamelijk klein formaat (16'), die werden samengebonden tot een lijvig gebedenboekje. Dit boekje bleef in zijn oorspronkelijke, zij het zeer sleetse en slordig herstellde band bewaard en kwam via onder andere de Antwerpse Jezuïeten terecht in de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel (ms. 5855-5861).¹⁰ Het in rood in dit boekje genoteerde jaartal en de signatuur

laten weinig aan onduidelijkheid over omtrent datering en schrijver: in 1441 voltooide Thomas a Kempis dit boekje eigenhandig *in monte sancte agnetis prope Zwollis*. Ook de band van deze Thomas a Kempis-autograaf stamt uit het klooster op de Agnietenberg zoals Prosper Verheyden in het reeds geciteerde artikel uit 1932-1933 aantoonde. Zowel in het voor- als achterplat is het Agnietenbergse Sint-Janspaneelstempel gedrukt. De drie andere door Verheyden genoemde handschriften van de Agnietenberg met de oorspronkelijke band die ditzelfde paneelstempel dragen, bevinden zich in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage (hs. 133 H 11)¹¹ (afb. 1), op het stadsarchief te Keulen (ms. GB 8' 71)¹² en in de verzameling van het Ruusbroec-Genootschap te Antwerpen (ms. 1).¹³ De Vreese jr. voegde aan dit viertal nog twee banden toe, het ene bewaard op het Rijksarchief in Drente te Assen (boekery Mr. L. Oldenhuis Gratama, nr. 929)¹⁴, het andere in de Gemeentebibliotheek te Rotterdam (hs. 96 G 5).¹⁵ Al deze zes handschriften moeten globaal worden gedateerd in het midden of het derde kwart van de 15e eeuw. Met name de Thomas a Kempis-autograaf geeft houvast voor een nauwkeurige datering van het bandje, wellicht nog in of anders kort na 1441.

Vijf van deze boeken zijn uiterst sober gebonden, rond het rechthoekige paneelstempel is geen enkele vorm van versiering of omlijsting (stempeltjes, filets, etc.) aangebracht; slechts de band van het boekje te Assen is met wat eenvoudige lijnen opgeluisterd. Voor Prosper Verheyden was deze uniforme soberheid zelfs reden om als volgt te concluderen:¹⁶ 'Ten overvloede bewijst dit, dat de vier banden door denzelfden werkmans werden gemaakt'. Om van één en dezelfde werkplaats te spreken is hier zeker verantwoord en dat deze

10 J. van den Gheyn, *Catalogue des Manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*. Bruxelles 1903, III, 336-337, nr. 2188. Verheyden 1932-1933 (noot 6), 23-38.

11 *Catalogus codicum manuscritorum Bibliothecae Regiae. I. Libri theologici*. 's-Gravenhage 1922, 74, nr. 354.

12 Karl Menne, *Deutsche und niederländische Handschriften*. Keulen 1937 (*Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln*, ed. Erich Kuphol; *Sonderreihe: Die Handschriften des Archivs*, Heft X, Abt. 1), 51-55, nr. 46.

13 Brussel 1971 (noot 4), 71-72, cat. 61.

14 De Vreese 1944 (noot 1), 33. J. G. C. Joosting, *Catalogus van de boekery Mr. L. Oldenhuis Gratama*. 's-Gravenhage 1914, 189, nr. 929; 192-213, bijlage I.

15 Vroeger ms. 14 F 2, verworven door de Gemeentebibliotheek in de winter van 1925 uit de Duitse boekhandel (F. Schöningh, Osnabrück); met dank aan mevr. J. J. M. van de Roer-Meijers, Gemeentebibliotheek Rotterdam. De Vreese 1944 (noot 1), 33. P. Dalm. van Heel, *Middeleeuwse handschriften op godsdienstig gebied: in het bezit van de bibliotheek der gemeente Rotterdam*. Rotterdam 1948, 145-149.

16 Verheyden 1932-1933 (noot 6), 27.

Afb. 2. Zegel van het klooster Sint-Agnietenberg, afdruk d.d. 22 april 1497, groene was, ca. 5,5 x 4 cm. Geflankeerd door twee engelen staat de patroonheilige Agnes, met palmtak en lam, in een rijk uitgewerkte gotische nis. Gemeentearchief Zwolle, sign. AAZO¹-Ch.nr. 1810 (foto Gemeentelijke fotodienst Zwolle).

zich in het klooster Agnietenberg bevond, lijkt boven alle twijfel verheven.

Het rechthoekige paneelstempel dat op de banden van de genoemde handschriften in meer of minder weggesleten en al dan niet complete afdrukken bewaard bleef, meet 67 x 46 mm. In het rechthoekige kader is een zo groot mogelijke spits-ovale lijst gezet, die in de hoeken wordt oversneden door vier cirkels. Deze cirkels bieden plaats aan de symbolen van de vier evangelisten, te weten de adelaar (linksboven), de engel of mens (rechtsboven), het rund (linksonder) en de leeuw (rechtsonder). In de spits-ovale lijst staan, afgewisseld met bloempjes en ranken, de woorden *ecce agnus dei ecce / qui tollit / peccata mundi*, en deze zijn zo verdeeld dat in het bovenste compartiment bloemranken en geen woorden zijn aangebracht. Binnen de spits-ovale lijst bevindt zich een zo groot mogelijke cirkel. De driehoekige ruimte die aldus gevormd wordt aan de boven- en aan de onderzijde van deze cir-

kel is gevuld met gotisch traceerwerk en opnieuw met een ingeschreven cirkeltje waar een schuin geplaatst kruisje (een Andreaskruis) in is gezet. De grote tondo die in het hart van het paneelstempel wordt gevormd door de ingeschreven cirkel binnen de spits-ovale lijst, toont de hoofdvoorstelling: iets meer dan ten halve lijve is Johannes de Doper hier weergegeven, die op zijn linkerhand het Lam Gods met kruisvaan draagt en daar met zijn rechterhand op wijst. Uit eerbied heeft Johannes de linkerhand bedekt met zijn mantel (*manu velato*), het Lam Gods is immers te verheven om rechtstreeks door mensenhanden te worden aangeraakt. Ook verder werd Johannes de Doper afgebeeld volgens zijn gebruikelijke iconografie: gehuld in een grove, om zijn middel samengebonden, 'kemelharen' mantel, met woeste hardos en ruige baard, is hij herkenbaar als profeet die jarenlang als boeteprediker in de woestijn werkte; de nimbus achter zijn hoofd karakteriseert hem als heilige.

De keuze voor Johannes de Doper met het Lam Gods als hoofdonderwerp op het bandstempel van het klooster op de Agnietenberg moet verklaard worden uit de woordgelijkenis van het Latijnse *Agnus*, lam, met de naam Agnes, de patroonheilige van het klooster. Op grond van deze woordassociatie kreeg de martelares Agnes het lam als haar vaste attribuut (afb. 2), het lam dat op grond van Johannes' woorden stond voor het *Agnus Dei*, het Lam Gods, Jezus Christus. Bij de bekendmaking aan het Joodse volk van Christus als de Zoon van God en de Verlosser van de mensheid, sprak Johannes de Doper immers de woorden *Ecce Agnus Dei qui tollit peccata mundi*. Ziet het Lam Gods dat wegneemt de zonden der wereld, de tekst die in iets gewijzigde vorm op het bandstempel prijkt.¹⁷ Johannes de Doper is op het stempel dan ook voorgesteld op het moment dat hij deze woorden spreekt, waarbij hij wijst op het Christussymbool dat hij als zijn persoonlijk attribuut hier op zijn bedekte linkerhand draagt. In zekere zin zal dit voor de bewoners van de Agnietenberg een dubbele betekenis hebben gehad, het Lam Gods hadden ze immers gekozen tot symbool van hun convent. Als zodanig komt het voor op het 15e-eeuwse zegelstempel van de prior van de Agnietenberg. De oudste versie, onder meer bekend van een afdruk van 11 september 1411, heeft als randschrift *S(igillum) prioris con(ventus) sancte d(omine?) agnet(is)*, terwijl onder het Lam met de kruisvaan nog het woordje *mons*, 'berg', staat dat dus samen met het *Agnus Dei* 'Agnietenberg' betekent.¹⁸ (afb. 3). Op een latere versie, waarvan in

17 Johannes 1, 29. De herhaling van *ecce*, zoals op het bandstempel, komt in de bijbeltekst niet voor.

18 Weiler & Geirnaert 1980 (noot 5), 34-35.

Afb. 3. Zegel van de prior van Agnietenberg, afdruk d.d. 11 september 1411, groene was, diameter ca. 2,4 cm. Binnen het randschrift is het Lam Gods met de kruisvaan voorgesteld op een verhoging met het woord *mons: Agnietenberg*. Rijksarchief in Friesland, Leeuwarden, Kloosterstukken, Oegeklooster, nr. 74 (foto Rijksarchief in Friesland).

het *Monasticum Windeshemense* een afdruk d.d. 20 april 1456 is afgebeeld, werd het woordje *mons* naar het randschrift verschoven: *S(igillum) prioris regularium montis sancte agnetis*.¹⁹

'n Stokou bybeltjie met die hand geskryf

Op maandag 21 april 1975 verscheen in de Zuidafrikaanse krant *Die Vaderland* een kort met twee foto's geïllustreerd artikel onder de titel 'Wes-Rander het Bybel van 534 j. . . en iedere lettertjie daarin met die hand geskryf'.²⁰ Bert Hommels te Roodepoort, een in 1955 naar Zuid-Afrika getrokken Hollandse emigrant was in het bezit van een *stokou bybeltjie*. Het boekje was, volgens familietraditie, in de vorige eeuw door de grootvader van de genoemde emigrant, op een veiling gekocht. Oudere herkomst was onbekend en ook werd niet overgeleverd op welke 19e-eeuwse verkoping het manuscript was geveild.

Op de verso-zijde van het laatste blad van het gebedenboekje hebben verschillende vroegere bezitters hun naam geschreven, met vermelding van waarschijnlijk het jaar waarin ze het handschrift verwierven. Als oudste naam lezen we iets onder het midden van deze pagina in een rond, lopend schrift *Hendrick Lansinck, Anno 1641 den 20 maert*, daaronder *Hen-*

drikus Johannes Hommels 1907 en helemaal beneden op de bladzijde *Hubertus Gerard Hommels 1950*.

Laatstgenoemde, Bert Hommels, nam het handschrift mee naar Zuid-Afrika, vanwaar het recent terugkeerde naar Nederland. Evenals de familienaam Hommels is de naam Lansinck in het Oosten van de Noordelijke Nederlanden te lokaliseren. Dat het boekje in de vorige eeuw op een veiling ergens in Gelderland of Overijssel onder de hamer kwam, is dan ook zeker niet onwaarschijnlijk. De vermelde, oudste bij naam bekende eigenaar van het manuscript, Hendrick Lansinck, is niet met zekerheid te traceren. In het Gelderse zijn twee geslachten bekend met de naam Lansinck (ofwel Lanssinck, Lansing, Lantsinck), één in het richterampt Bronckhorst en het andere te Lochem en Borculo. De naam Hendrick komt in beide families voor. In 1496 was een Hendrick Lansinck richter tot Bronckhorst, terwijl uit dit Bronckhorster geslacht in 1611 een Hendrick Lansinck wordt vernoemd als geërfde in de Veluwe; deze laatste zou in principe dus in aanmerking kunnen komen voor identificatie met degene die zijn naam in het gebedenboekje noteerde.²¹ Maar ook in de bestuurdersfamilie Lansinck te Lochem en Borculo is in de eerste helft van de 17e eeuw een telg geboren die daarvoor in aanmerking komt: op 3 mei 1609 werd als zoon van Jan Lansinck, secretaris en later burgemeester van Lochem, en Anna Potgieters, geboortig van Coesfeld, een zoon Hendrick gedoopt.²²

Het handschrift Lansinck

Band

Ook het handschrift Lansinck, zoals we het uit Zuid-Afrika gerepatrieerde gebedenboekje zullen noemen naar zijn oudste bij naam bekende eigenaar, is op so-

19 Weiler & Geirnaert 1980 (noot 5), 34-35.

20 *Die Vaderland* (21 april 1975), 10 (anoniem artikel). Ongetwijfeld op dit artikel gebaseerd, verscheen in het *Nieuwsblad voor de Boekhandel* van 2 oktober 1975, jg. 142 nr. 40, 1816 een bericht over dit handschrift (*handgeschreven bijbel uit de 15e eeuw*). Hierop reageerde P. O. (= P. F. J. Obbema) in *Archives et Bibliothèques de Belgique / Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 47 (1976), 711 mededeling 1291, en identificeerde daar het handschrift als *in de stijl van Agnietenberg uit de tweede helft van de 15e eeuw*. Enkele reproducties uit het getijdenboekje werden toen opgenomen in de collectie van de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta, Universiteitsbibliotheek Leiden. Tot slot namen A. G. Weiler en N. Geirnaert op gezag van Obbema's notitie het manuscript op in hun overzicht van handschriften 'im sog. Agnietenberger Stil' in het *Monasticon Windeshemense* (noot 5).

21 R. T. Muschart, in: *De Nederlandsche Leeuw* 51 (1933), 18.

22 D. W. van Leeuwen, in: *De Nederlandsche Leeuw* 83 (1966), 171-172.

Afb. 4. Achterplat van het handschrift *Lansinck* met het Sint-Janspaneelstempel. Band en inhoud: Agnietenberg bij Zwolle, 3e kwart 15e eeuw (foto auteur).

bere wijze in leer gebonden en toont op het voor- en achterplat een afdruk van het Agnietenbergse Sint-Janspaneelstempel (afb. 4). Deze stempelafdrukken, glad gesleten maar nog duidelijk herkenbaar en zelfs de tekst kan nog ontcijferd worden, vormen de enige versiering op het boekje. Zowel op de voor- als de achterzijde is het stempel iets boven het midden in het leer geprent; de marge aan de zijkant, respectievelijk de rug, is ca. 25 mm breed, die aan de bovenzijde ca. 40 mm en die aan de onderrand ca. 45 mm. De eikehouten berden, die naar de randen toe zacht zijn afgerond, meten ca. 150 x 103 mm en zijn in het midden ca. 9 mm dik.

De rug van het boekje telt vijf ribben; het voorplat en de rug vormen nog één, zij het fragiel en op de naad opengebarsten, geheel; het achterplat is reeds langer geleden losgescheurd en zit nog slechts met drie en een half perkamenten strookje vast, van de oorspronkelijke zes die voor- en achterplat via de rug met elkaar verbonden. Langer geleden werden op slordige wijze zes lederen strookjes tussen de ribben over de rug ge-

plakt om het bandje bijeen te houden; ook deze 'pleisters' zijn op het draaipunt van het achterplat gebroken. Het leer over de berden zelf is nagenoeg ongeschonden: slechts enkele krassen in het achterplat en wat houtwormgaatjes zijn te vermelden.

De sloten van het boekje zijn verdwenen. Aan de afdrucken van het metaalbeslag en de in het leer achtergebleven sporen is nog wel af te leiden hoe deze zijn geweest en dat het hart van de sluitingen zich op ca. 35 mm van respectievelijk de boven- en onderzijde van de band bevond. De lederen riempjes waaraan de koperen slothaken zaten, waren ingelaten onder het leer van het achterplat, restanten zijn nog aanwezig en de spits toelopende vorm is nog afleesbaar; de beide riempjes waren vastgezet met twee nageltjes, waarvan dat aan de rand van het achterplat tevens een vijfhoekig schildvormig stukje koperen beslag vasthield als versterking.²³ Op het voorplat bevonden zich oorspronkelijk twee koperen klampen, beide opnieuw met twee nageltjes in het eikehouten berd bevestigd; deze klampen liepen breed uit als een zwaluwstaart met drie inkepingen en aan de buitenzijde hielden ze een overdwars stangetje vast, waar de slothaken in konden worden geslagen om het boekje te sluiten. Op de plaats van deze voorberdklampen werden ooit nieuwe, driehoekige stukken beslag gezet, die inmiddels ook alweer lang geleden moeten zijn verdwenen.²⁴

Het leer dat strak over de eikehouten berden en de rug is gespannen, werd op vrij nonchalante wijze om de randen van de berden heen gevouwen en afgesneden. Op verschillende plaatsen werd het leer tot op de vouw driehoekvormig uitgesneden om ruimte weg te werken die bij het omvouwen ontstaan was. De omslag van het leer zelf is aan alle zijden van zowel voor- als achterplat, scheef afgesneden; de breedte van de omslagen loopt uiteen van 10 tot 25 mm. Doorlopend over voor- en achterplat werd vervolgens in de binnenzijde van de band een rechthoekig stuk perkament geplakt — waarvan de zes bovengenoemde strookjes in de rug het middendeel vormen —, zodat ook wanneer het boekje werd opengeslagen de houten berden en de scheef afgesneden randen van het leer aan het oog waren onttrokken.

23 Bij het bandje in Rotterdam en dat te 's-Gravenhage zijn de riempjes niet, zoals bij het handschrift *Lansinck*, als het ware uit het achterplat gerukt, maar braken ze dicht tegen het achterplat af; bij beide bandjes zijn de vijfhoekige stukken koperen beslag nog op het achterplat aanwezig (afb. 5).

24 Vergelijkbare voorberdklampen zijn nog aanwezig op de bandjes te Rotterdam en te 's-Gravenhage.

Inhoud

Het handschrift Lansinck telt 174 perkamenten bladen, waaronder enkele zeer dunne folia. De bladmaat is steeds ca. 146 x 102 mm, in één kolom beschreven (79 x 60 mm) en gelijnd voor 18 regels per bladzijde. Het getijdenboekje werd door één hand geschreven in donkerbruine tot zwarte inkt, rode opschriften, rode, blauwe en gouden hoofdletters, blauwe (en één rode) regelvullingen, rood-aangestreepte hoofdletters, een aantal grotere en kleinere gedecoreerde initialen met randversiering, en één gehistorieerde initiaal. De inhoud van het handschrift is als volgt:

fol. 1 ^r -11 ^v	kalender
fol. 13 ^r -51 ^r	<i>die vrouwen ghetide</i>
fol. 52 ^r -76 ^r	<i>die cruce ghetide</i>
fol. 77 ^r -94 ^v	<i>die heilighe geest ghetide</i>
fol. 95 ^r -117 ^r	<i>die wijsheit ghetide</i>
fol. 118 ^r -135 ^v	<i>die seven psalmen</i> en litanie (vanaf fol. 125 ^r)
fol. 137 ^r -174 ^v	<i>die vigilie to dude</i>

Deze inhoud met de Mariagetijden, die van het Heilig Kruis, de Heilige Geest en de Eeuwige Wijsheid, de zeven boetsalmen met de Litanie van de heiligen en de lange Vigilie, komt in zeer veel Noordnederlandse getijdenboeken voor.²⁵ De teksten in het handschrift Lansinck zijn alle in het Middelnederlands en conform de vertaling die Geert Grote maakte.²⁶ Volgens zijn biografen Rudolf Dier de Muden en Petrus Horn schreef Geert Grote deze vertalingen in de periode dat hem het preken was verboden, nl. van het najaar 1383 tot zijn dood in 1384. Thomas a Kempis vermeldt dit niet, doch wijst op de beweegredenen van Geert Grote, namelijk diens visie dat er ook voor de meer eenvoudigen en zelfs voor de ongeletterden een verstaanbare versie van deze gebeden zou moeten zijn. En onder invloed van de Moderne Devotie groeide inderdaad de behoefte aan dergelijke gebedenboeken in de volkstaal dusdanig, dat de getijdenvertaling van Geert Grote in de 15e eeuw vermoedelijk het meest gelezen boek in de Noordelijke Nederlanden was.²⁷

Versiering

Meer in detail beschreven, bevat het handschrift Lansinck de volgende versierende elementen in de keurig, maar sober uitgevoerde stichtende getijdenvertaling en de daaraan voorafgaande kalenderpagina's. Het handschrift telt slechts één gehistorieerde initiaal en geen enkele miniatuur. De gehistorieerde initiaal bevindt zich op fol. 13^r als beginletter van het belangrijkste hoofdstuk uit het gebedenboekje, de Mariagetijden. De letter is dan ook in het oog versierd met de

voorstelling van de Maagd Maria met het Christuskind (afb. 5). Maria is gehuld in een blauwe mantel waaronder ze een rood kleed draagt. Lang rossig en geel haar hangt over haar rug. Op het hoofd heeft ze een gouden kroon en ook de ronde mantelspeld voor haar borst is van goud. Het naakte Christuskind zit op haar onder de mantel verborgen linkerarm (*manu velato*) en kijkt op naar zijn moeder. Achter het hoofd van Maria is een stofgouden, zwartomrande nimbus afgebeeld, achter het hoofdje van Jezus een soortgelijke kruisnimbus. De kapitaal H, van *Here*, is kobaltblauw gekleurd en gehoogd met witte versieringen. De ondergrond is van hooggepolijst bladgoud. De 'historie' is evenals de letter in het bladgouden fond uitgespaard. De initiaal is tien regels hoog (ca. 45 mm).

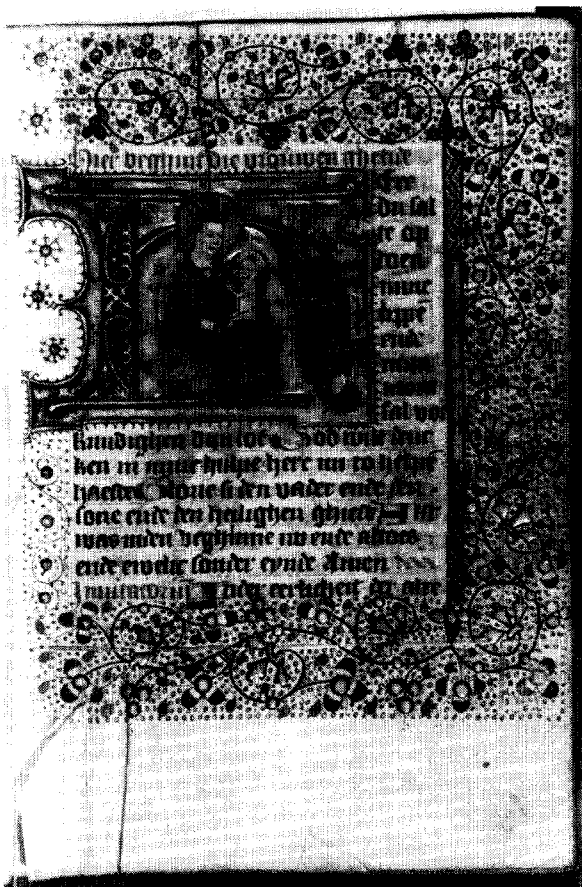
Ook het begin van de vijf andere delen van het getijdenboekje wordt telkens gemarkeerd door een rijk gedecoreerde initiaal (fol. 52^r, 77^r, 95^r, 118^r, 137^r), die alle negen regels hoog zijn met uitzondering van die op fol. 95^r welke slechts acht regels in beslag neemt. Deze vijf niet-gehistorieerde initialen zijn in bladgoud uitgevoerd op een ondergrond van blauw en bleekpurper, gehoogd met witte bloem- en rankenmotieven.

Bovendien zijn de genoemde zes beginpagina's met de versierde hoofdletters nog gedecoreerd met blad-, bloem- en rankenmotieven in de marges. De smalle vouwkantmarge bleef steeds onversierd, met uitzondering van fol. 13^r. Op deze bladzijde met de gehistorieerde Maria-met-Kind-initiaal is de marginale versiering het meest overdadig en het fijnst gedetailleerd (afb. 5). Rechts van de achttienregelige tekstkolom bevindt zich een staafversiering – blauw met wit lijnwerk, goud, bleekpurper met wit lijnwerk –, waaraan minitieuw uitgewerkte ranken ontspringen. Deze ranken, in bruinzwarte pen met bladgouden, purperen, groene, blauwe blaadjes en bloempjes, talloze niet ingekleurde blaadjes en een enkel rood puntje, slingeren zich rond de drie fijne bladgouden staven

25 *Handschriften en Oude drukken van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek*. Utrecht (tent. Centraal Museum/Universiteitsbibliotheek) 1984, 249-251 (K. van der Horst, Getijdenboeken). *Liturgische Handschriften uit de Koninklijke Bibliotheek*. 's-Gravenhage (tent. Rijksmuseum Meermann-Westreenianum) 1983, 34-35 (A. Korteweg, Getijdenboeken). F. Unterkircher, *Das Studienbuch des Mittelalters*. Graz 1985.

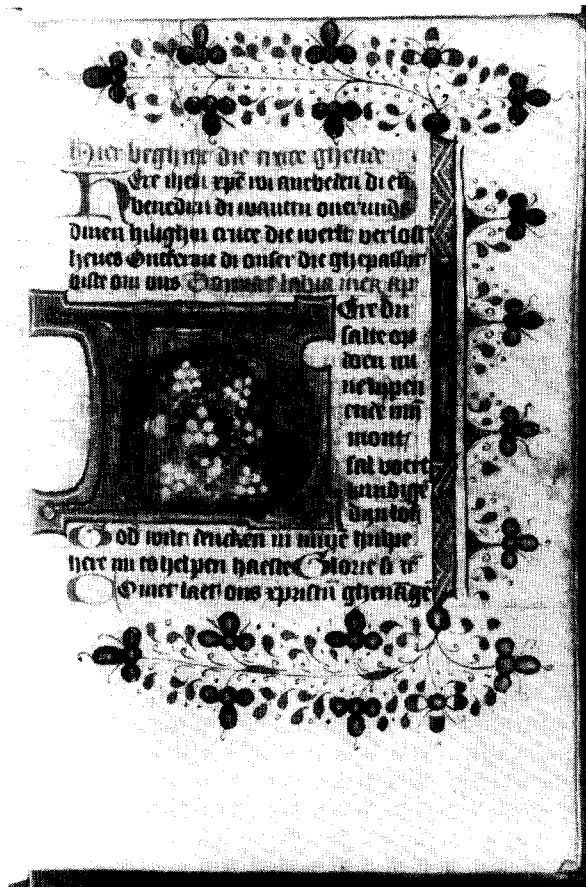
26 M. Meertens, *De godsvrucht in de Nederlanden naar handschriften van gebedenboeken der XVe eeuw, VI Beschrijvende catalogus der handschriften*. Brussel-Nijmegen 1934. N. van Wijk, *Het Getijdenboek van Geert Grote naar het Haags Handschrift 133 F 21*. Leiden 1941: vergelijk Mariagetijden (zonder proloog) p. 38-70, Kruisgetijden p. 113 en volgende, H. Geestgetijden p. 71-86, Wijsheidgetijden p. 92-112, Zeven boetsalmen met litanie p. 139-154, Vigilie p. 156-195. J. G. J. Tiecke, *De werken van Geert Grootte*. Nijmegen 1941 (diss.), 178-195.

27 Tiecke 1941 (noot 26), 179. A. G. Weiler, *Getijden van de eeuwige wijsheid naar de vertaling van Geert Grote*, Baarn 1984, 11-47.

Afb. 5. *Maria met Kind, gehistorieerde initiaal H op fol. 13^r in het handschrift Lansinck. Links in de vouwkantmarge vijfmaal de 'achtstralige karbonkel met bladgouden kern'. Hoogte initiaal ca. 45 mm. Agnietenberg bij Zwolle, 3e kwart 15e eeuw (foto auteur).*

van bijna 1 mm breedte, die de drie marges delen en die elkaar in de rechter beneden- en bovenhoek van de bladzijde snijden. De vouwkantmarge toont bovendien enkele versieringsmotieven die op het eerste gezicht misschien niet zeer spectaculair lijken maar voor de identificatie van het handschrift wel uiterst belangrijk zijn. Vanaf de linkerbenedenhoek van de hoofdletter H slingert een zich met vier gouden blaadjes versierde rank naar beneden tot op de decoratie van de ondermarge. Links van de gehistorieerde initiaal bevindt zich in de ruimte die door het accolade-vormige contour van deze letter H wordt opengelaten, driemaal het door A.L. de Vreese als 'achtstralige-karbonkel-met-bladgouden-kern' betitelde ornamentje. Ook boven de kapitaal is dit motief nog tweemaal in de vouwkantmarge gezet ter linkerzijde van de rankenvulling van de bovenmarge. Dit 'karbonkeltje' dat hier dus vijfmaal voorkomt op fol. 13^r, de rijkst ver-

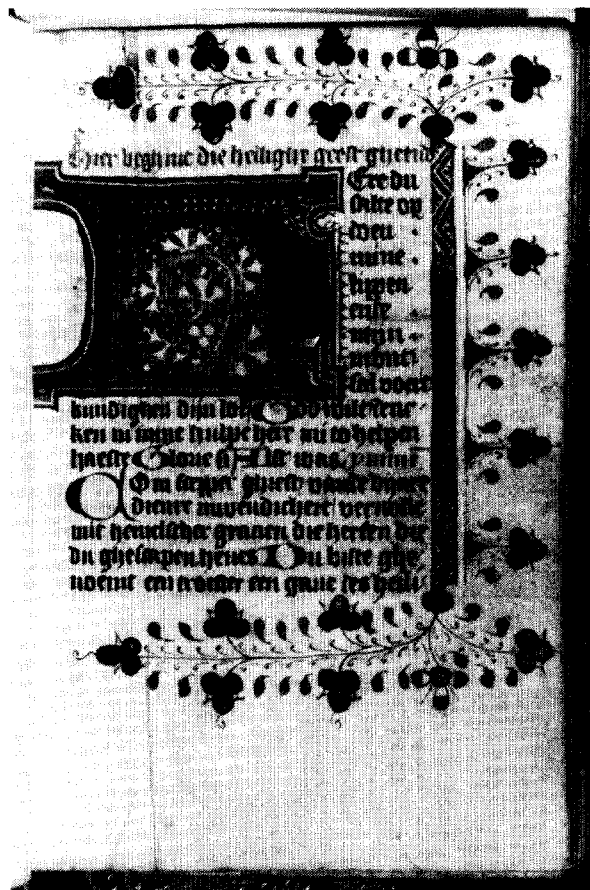

Afb. 6. *De initiaal H, fol. 52^r in het handschrift Lansinck. Hoogte initiaal ca. 40 mm. Agnietenberg bij Zwolle, 3e kwart 15e eeuw (foto auteur).*

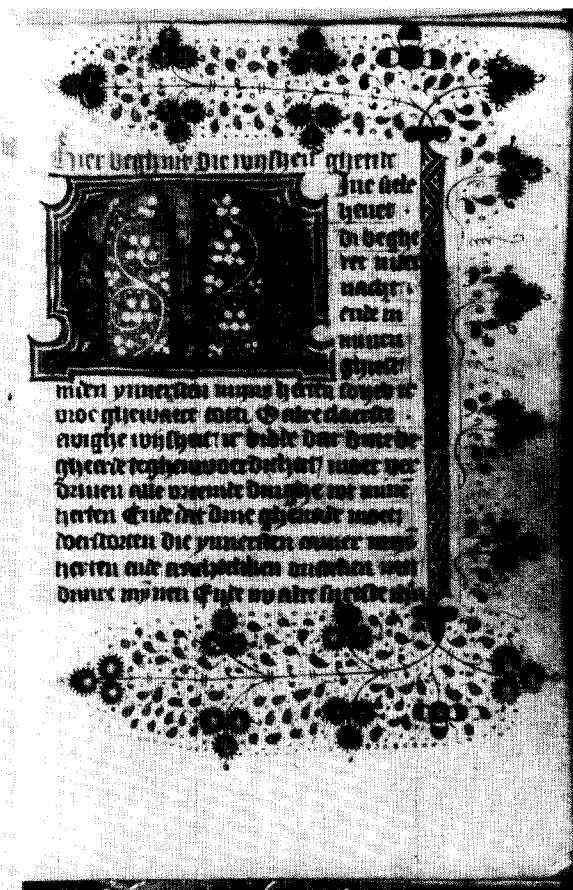
sierde pagina in het getijdenboek, geldt als 'gidsfossiel' voor op de Agnietenberg geschreven en verluchte handschriften. Het werd door De Vreese jr. al in zijn eerste artikel over de Agnietenbergse bind- en verluchtkunst als zodanig geïntroduceerd:²⁸ '... een circelvormig ornamentje met gouden kern, waarvan acht met de pen geteekende stralen uitgaan, welker toppen horizontaal doorsneden worden door een dwarsstreepje... Deze karbonkel nu is het kenmerk, ja als het ware het schibboleth der Agnietenbergsche verluchtkunst!'. Ook in zijn laatste artikel uit 1971 beschouwt De Vreese dit ornamentje nog als typerend voor de Agnietenberg, en met name voor de gevorderde 15e eeuw, de periode van 1445 tot 1475.²⁹

28 De Vreese 1944 (noot 1), 84.

29 De Vreese 1971 (noot 2), passim; zie ook De Vreese 1961 (noot 2), 210.

Afb. 7. De initiaal H, fol. 77^r in het handschrift Lansinck. Hoogte initiaal ca. 40 mm. Agnietenberg bij Zwolle, 3e kwart 15e eeuw (foto auteur).

Afb. 8. De initiaal M, fol. 95^r in het handschrift Lansinck. Hoogte initiaal ca. 36 mm. Agnietenberg bij Zwolle, 3e kwart 15e eeuw (foto auteur).

De telkens verschillende rankenversiering van de overige vijf beginpagina's met de versierde initialen, is grover en minder arbeidsintensief dan de beschreven decoratie van fol. 13^r (afb. 6, 7, 8, 9, 10). Ook hier ontspringen de ranken steeds aan de boven- en onderkant van de bijna identieke staafversieringen rechts van de tekstkolom. Deze staafversieringen zijn nagenoeg gelijk aan die op fol. 13^r en bestaan uit drie delen: het onderste derde deel is blauw met wit lijnwerk gehooft, het middenstuk is van bladgoud en het bovenste deel is bleekpurper gehooft met wit lijnwerk. Aan het begin van de zeven psalmen op fol. 118^r ontbreekt deze staafversiering en ontspruiten de ranken in de marges aan een klein gouden rechthoekje dat midden boven, midden onder en midden rechts van het tekstblok is geplaatst (afb. 9).

Het rankwerk van fol. 52^r en 77^r is op sterk verwante wijze versierd met overwegend groene en gou-

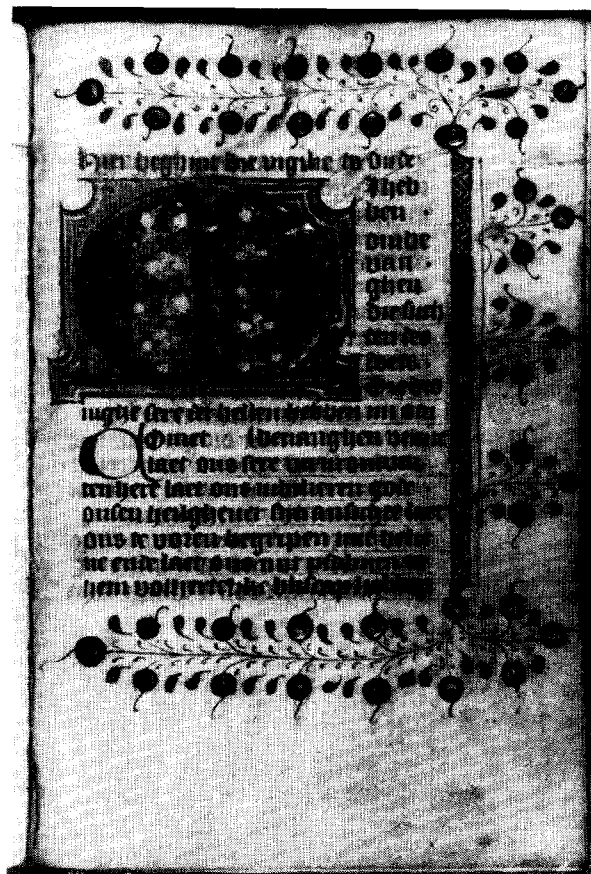
den blaadjes waaraan onder en boven de staafversiering twee bloempjes met een gouden hartje en drie voor de helft blauw gekleurde blaadjes zijn toegevoegd (afb. 6, 7); op fol. 95^r is het rankwerk fijner gedetailleerd en zijn tussen de groene blaadjes nog blauwe en rode opgenomen (afb. 8).

De ranken van fol. 118^r en 137^r zijn anders geordend; op bladzijde 118^r lopen de ranken met hun fijne groene, blauwe en rode blaadjes uit in bladgouden trifolia met trilharen en komt in het midden van de sneekantmarge nog een bloempje met gouden hartje en drie half blauwe blaadjes voor (afb. 9), op fol. 137^r hebben de ranken uitsluitend nog groene blaadjes en ontspruiten er een aantal bolvormige bladgouden vruchtjes aan (afb. 10).

Door het hele getijdenboekje heen komen voorts nog negenentwintig versierde initialen voor van vier regels hoog, die alle in bladgoud zijn uitgevoerd tegen

Afb. 9. De initiaal H, fol. 118^r in het handschrift Lansinck. Hoogte initiaal ca. 40 mm. Agnietenberg bij Zwolle, 3e kwart 15e eeuw (foto auteur).

Afb. 10. De initiaal M, fol. 137^r in het handschrift Lansinck. Hoogte initiaal ca. 39 mm. Agnietenberg bij Zwolle, 3e kwart 15e eeuw (foto auteur).

een blauw en bleekpurperen ondergrond.³⁰ Deze ondergrond is steeds met wit lijnwerk – geometrische figuren, bloemen en ranken, bolletjes – gehoogd. Op de bladzijden waar deze gouden lombarden voorkomen, meestal als hoofdletter van *God* en soms van *Here* of van *Bekier ons*, is steeds de sneekantmarge met wat eenvoudig rankwerk gevuld (afb. 11). Ook deze ranken zijn in bruinzwarte inkt getekend met groen bladwerk en gouden vruchten, bloempjes of blaadjes, en een enkele keer komt ook het bloempje met het gouden hartje en de halfblauwe blaadjes weer voor (fol. 38^v, 41^v, 64^v, 105^v, 107^v, 109^r, 114^v), terwijl op fol. 80^v het blauw in de drie bloemblaadjes niet werd ingekleurd.

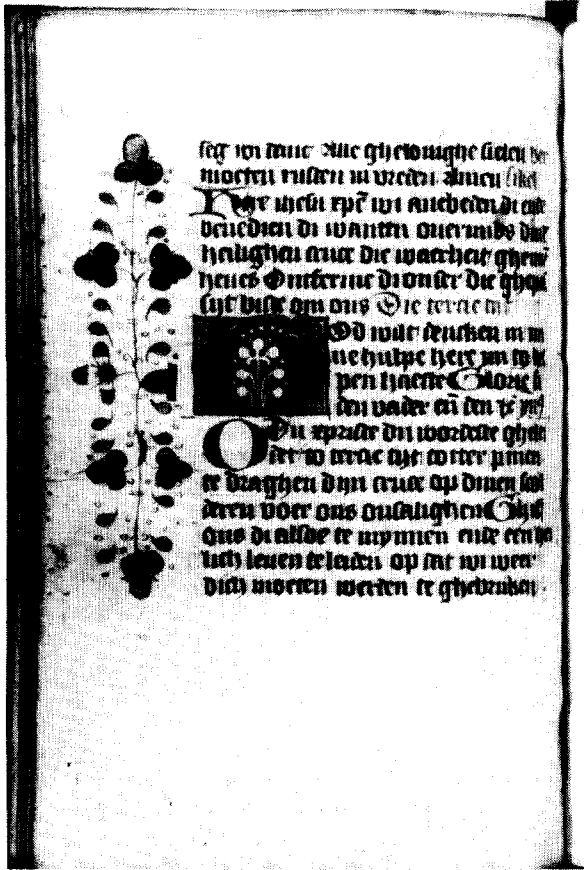
De versieringsmotieven in het hele handschrift Lansinck, zowel het rankwerk van de marge-decoraties als de initialen met het witte lijnwerk op de afwisselend blauwe en bleekpurperen ondergrond, komen nauw-

keurig overeen met de door A. L. de Vreese uitvoerig beschreven en als Agnietenbergs herkende handschriften.³¹

In de litanie zijn de beginletters van de regels – S, A, W, V en H – beurtelings blauw en goud, en steeds slechts één regel hoog; de eerste letter van de dan volgende heiligennaam en van het woordje *bidt* aan het einde van de regel werd telkens rood-doorstreept. In de lopende tekst zijn de hoofdletters in principe om beurten rood en blauw. Na de Latijnse tussengebeden, die steeds in rood zijn aangeduid, wordt de Middelnederlandse tekst consequent aangevangen met een lombarde in rood of blauw van twee regels hoog. Rood-

30 fol. 21^r, 29^v, 32^v, 35^v, 38^v, 41^v, 46^v, 59^r, 62^v, 64^v, 67^r, 69^r, 71^r, 74^r, 80^v, 82^v, 84^v, 86^v, 88^v, 91^v, 96^r, 103^r, 105^v, 107^v, 109^r, 110^v, 112^v, 114^v, 163^v.

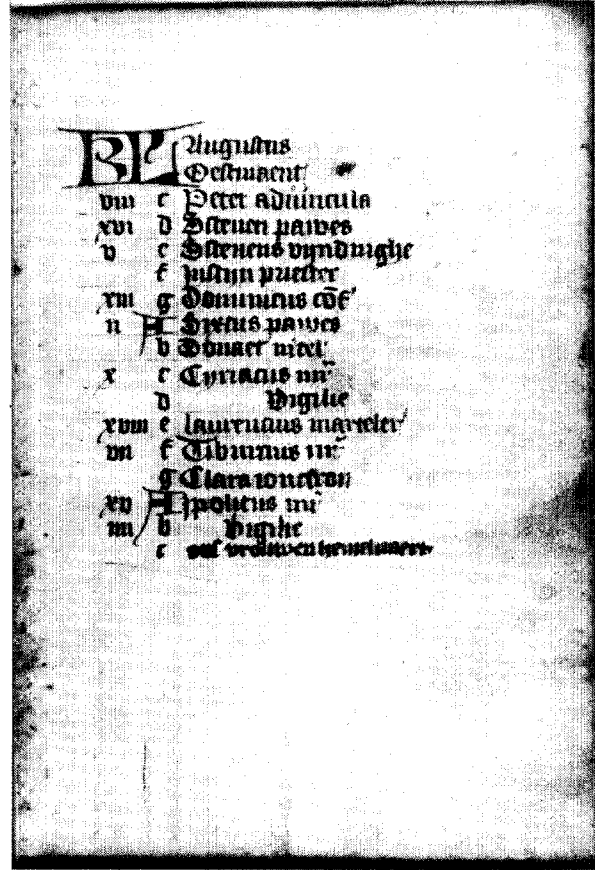
31 Zie noot 1 en 2.

Afb. 11. De hoofdletter G, fol. 64^v in het handschrift Lansinck. Hoogte initiaal ca. 18 mm. Agnietenberg bij Zwolle, 3e kwart 15e eeuw (foto auteur).

doorstreepte hoofdletters komen — zij het in een relatief klein aantal — door het gehele boekje voor. De hoofdletter I, van *Ick bin verblijft* etc, wordt herhaaldelijk tot zo'n negen regels lengte in rood of blauw in de linkermarge gezet, dus vóór de eigenlijke regel, en wordt dan evenals de lombarden die zich over twee regels uitstrekken, steeds gevolgd door een rood-doorstreepte hoofdletter. Andere hoofdletters aan het begin van de regel kunnen uithalen in de linkermarge hebben. In de kalender zijn alle beginletters van de heiligennamen rood-doorstreept, wat uiteraard in principe niet geldt voor de geheel in rood genoteerde heiligen. Enkele hoofdletters zijn hier evenwel overgeslagen, zoals bijvoorbeeld de P van *Pauwels ghedenkenis* op 30 juni en de J van *Jheronimus priester* op 30 september.

Tintenellen of regelvulsels komen in het handschrift Lansinck betrekkelijk weinig voor.³² Opmer-

Afb. 12. Kalenderblad van 1-15 augustus, fol. 8^r in het handschrift Lansinck. KL in rood, evenals de maandnamen en de feesten van 10 en 15 augustus; het feest van 1 augustus in blauw(!). Hoogte KL ca. 10 mm. Agnietenberg bij Zwolle, 3e kwart 15e eeuw (foto auteur).

kkelijk is dat met name in de litanie de regels grotendeels blanco zijn gelaten. De vorm van de regelvulsels die alle blauw zijn met uitzondering van één rode op fol. 80^v, komt overeen met de door A. L. de Vreese signaleerde vormen.

Schrijffouten

Het getijdenboekje dat tot de routineuze schrijfproductie van de Agnietenberg behoort, bevat weinig verschrijvingen en schrijffouten, die in een aantal gevallen door de scribe zelf werden gecorrigeerd. Enkele voorbeelden willen we hier aanhalen. In de kalender werd op fol. 9^r per abuis op dezelfde regel als het Latijnse *september* het Middelnederlandse *picmaent* ge-

32 fol. 13^r, 15^v, 27^v, 35^r, 37^r, 40^r, 43^r, 44^v, 53^v, 69^v, 80^v, 111^r, 133^v, 166^v, 169^r.

zet; dit laatste woord werd niet weg geraserd of doorgehaald, maar eenvoudigweg op de consequente wijze zoals bij de andere maanden, nogmaals onder de Latijnse maandbenaming herhaald. Op 15 augustus (fol. 8^r) was het feest van Maria Hemelvaart (in rood) kennelijk in eerste instantie vergeten en is later alsnog ingevuld in een iets kleinere letter en bovendien in een vetter rood dat sterk doorschijnt op de verso-zijde van deze pagina: *Ons vrouwen hemelvaart*. Dit lijkt de enige toevoeging in een afwijkende hand in het hele manuscript te zijn. Als laatste vergissing uit de kalender nog het volgende: op 2 en 3 augustus werd voor de naam *stevēn* per ongeluk en in tegenstelling tot de overige kalenderheiligen, een extra S geschreven, wellicht bedoeld als die van Sint of Sanctus. Deze S werd als hoofdletter rood-doorstreept in plaats van de aanvangsletter van de heiligennaam.

Verschillende keren werd in de lopende tekst van het getijdenboekje een woord gedubbeld, een vergissing die door een ogenblik onoplettendheid van de afschrijver gemakkelijk voorkomt. In de meeste gevallen werd dan het herhaalde woord met een fijn liggend streepje in rood doorgehaald. Dit gebeurde bijvoorbeeld met het tweede *besien* op de voorlaatste regel van fol. 23^r; soortgelijke correcties komen voor op fol. 138^r (*niet* doorgehaald) en op fol. 150^r (*werde* doorgehaald). Ook verschrijvingen werden door een liggend rood streepje ongedaan gemaakt, bijvoorbeeld het bij vergissing neergeschreven *hem* op fol. 147^r en *nu* op fol. 153^v.

Kalender

Voor in het getijdenboekje is een heiligenkalender opgenomen (fol. 1^r-11^v) waarin zoals gebruikelijk uitsluitend de vaste feesten staan vermeld. De maanden zijn steeds, na de beurtelings rode en blauwe afkorting KL voor kalender, zowel met hun Latijnse als met de Middelnederlandse benaming opgenomen (afb. 12). De genoteerde Middelnederlandse maandnamen luiden aldus: 1) *loemaent*, 2) *zullemaent*, 3) *meerte*, 4) *aprilmaent*, 5) *meijmaent*, 6) *weidemaent*, 7) *hoijmaent*, 8) *oestmaent*, 9) *picmaent*, 10) *wijnmaent*, 11) *slachmaent*, 12) *wintermaent*. Verder is de heiligenkalender in principe in het Middelnederlands gesteld, slechts enkele feestdagen vormen daar een uitzondering op, te weten *Peter ad cathedram* (22 febr.), *Peter ad vincula* (1 aug.), *Johannes decollacio* (29 aug.), *Onse vrouwe conceptio* (8 dec.) en *Onse vrouwe annunciacio* (25 maart).

De kalender van het handschrift Lansinck geeft in hoofdzaak de algemeen in de Nederlanden gebruikelijke heiligendagen, aangevuld met het feesteigen van het bisdom Utrecht, dit evenwel met een betrekkelijk groot aantal afwijkingen. Bij elkaar duiden de afwij-

kende heiligen die worden herdacht en gevierd, op een Oostnederlandse herkomst van de opdrachtgever; verschillende heiligen werden vooral vereerd in de bisdommen Bremen, Hamburg, Keulen en Munster. Van de andere kant komen er ook vermeldingen voor van typisch Hollandse heiligen, zoals *Sarijs merteler* op 19 januari, waarmee de Dordrechtse heilige Sura werd herdacht, welk feest men in het bisdom Utrecht gewoonlijk 10 februari vierde. Vrij veel heiligen werden in de kalender op minder gebruikelijke data opgevoerd: wanneer een heilige toch gevierd moest worden maar de desbetreffende dag reeds aan een andere – belangrijkere – vergeven was, werd uitgeweken naar een meestal niet al te ver verwijderde nog beschikbare datum.³³ Zo treffen we bijvoorbeeld als we ons tot *meerte* beperken, *Lucius bisscop* niet aan op 4 maar op 2 maart, *Candidus mr* op 10 en niet op 18, *Mathrona joncfrouwe* op 11 in plaats van 15, en *Eulalia ioncf* op de 30ste en niet op de voor Utrecht gebruikelijke datum van 13 februari. Als laatste voorbeeld willen we hier nog noemen de opmerkelijke notering van *Otmont coninc* op 12 december, waarmee vermoedelijk de gewoonlijk op 20 november of 5 januari herdachte Edmundus, koning van Oost-Anglië bedoeld is.

Veel van de voor Utrecht typerende feesten zijn op de gewone dagen in de kalender opgenomen, zoals – in rood – *Ponciaen martir* (14 jan.), *Odulf confessor* (12 juni, waarnaast in zwart *Kunera joncfrou*), *Lebuijn confessor* (25 juni), *Merten scoddecorf* (4 juli), *Willibroerd bisscop* (7 nov.), *Marten bisscop* (11 nov.), *Lebuijn confessoer* (12 nov.). Onder deze vallen natuurlijk vooral Martinus en Lebuinus op, die beiden – als enige twee in deze kalender – zowel met hun gewone naamdag als met hun translatedatum (25 juni en 4 juli) voorkomen. Opmerkelijk is daarbij de aanduiding *Merten scoddecorf*, de volksbenaming van de verheffing of translatie van de heilige Martinus van Tours op 4 juli. *Schuddecorf* (*scudde-*, *scud-*, *scuddel-*) of *schuddecorfsdach* verwijst naar de gebruikelijke armenbedelingen op die dag; letterlijk betekent dit ‘het uitschudden van een mand’ ten bate van de armen.³⁴ Op 19 maart wordt in de kalender melding gemaakt van *Joseph Mariën hoeder* voor de feestdag van Jozef, de voedstervader van Christus. Deze zelfde term werd gebruikt in het eveneens Agnietenbergse handschrift Brugge, Kabinet Houtart hs. 1.³⁵

33 H. Grotefend, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*. Hannover 1891 (herdruk Aalen 1970). E. I. Strubbe, L. Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*. Antwerpen-Amsterdam 1960.

34 Grotefend 1891 (noot 31), I, 119.

35 R. A. Parmentier, *Beschrijving van de Getijden- en Gebedenboeken in het Kabinet Houtart te Brugge*. Brugge 1929, 1-21; 125-139. Dit getijdenboek met bijgebonden heiligenkalender

De kalender van het handschrift Lansinck geeft twee categorieën van vermeldingen van heiligen, die in de derde kolom op de kalenderpagina's zijn genoteerd, naast het gulden getal (*numerus aureus*) in de eerste kolom en de dagletter in de tweede kolom (afb. 12). De niet gevierde heiligendagen zijn in de bruinzwarte inkt geschreven, de wel te vieren feesten in rood.³⁶ De veranderlijke kerkelijke hoogtijdagen bleven als gebruikelijk onvermeld en Eerste Kerstdag werd gelijk aan de heiligenfeesten genoteerd in rood: *Kersdach*. Slechts één feest is in deze heiligenkalender boven alle andere dagen van het jaar verheven: *Peter ad vincula* op 1 augustus werd in blauw genoteerd, kennelijk nam deze dag in het leven van de besteller van het getijdenboek een uitzonderlijke plaats in. Misschien verwijst deze bijzondere waardering van het feest van Petrus' Banden naar de geboortedag van de opdrachtgever of naar het patronaat van de kerk, het klooster of kapittel waaraan deze was verbonden. Alleen als gevierde naamdag van de patroonheilige kan deze opvallende vermelding niet worden verklaard, dan zouden immers ook de andere Petrusfeesten op gelijke hoogte gesteld moeten zijn.

De litanie geeft in grote lijnen de opsomming van de heiligen die we na de gegeven heiligenkalender zouden kunnen verwachten. Opmerkelijk is dat van de vrouwelijke heiligen (vanaf fol. 128^v) *Sancte agnes* als eerste is vermeld, de patroonheilige van het klooster waar het handschrift werd geproduceerd. In de kalender werd *Agneta ioncfrou* op 21 januari in rood als feestdag gekenmerkt, met op 28 januari in zwart de viering van het *Octave sancte agnetis*. De translatie van Agnes, herdacht op 2 september, is niet vermeld.

Summary

The Lansinck Book of Hours was illuminated and bound in the monastery of 'Sint-Agnietenberg' near Zwolle in the years 1445-1475 and probably not long after the middle of the 15th century. It contains the translation into Middle Dutch by Geert Grote of the hours and a calendar of saints, which, just as the litany, points to an East-Dutch principal and which corroborates the provenance of 'Sint-Agnietenberg'. The most distinct indications for the origin in the scriptorium and bindery of 'Sint-Agnietenberg' are the so-called 'five-pointed carbuncles with gold-leaf hearts' on fol. 13^r, and the prints of the stamp of Sint John on the still original binding.

toont een grote verwantschap met het handschrift Lansinck. Ook hier worden bijvoorbeeld *Anna ende joachim* samen op 26 juli herdacht en heet 1 januari *Jaersdach*. Opmerkelijk is bovendien dat ook in deze kalender de twee Petrusfeesten van 22 februari en 1 augustus eigenlijk in het Latijn staan aangeduid: *Peter ad cathedram* en *Peter ad vincula*. De getijden in het handschrift Lansinck en het gebedenboek Houtart zijn nagenoeg identiek, de boetsalmen zijn in een verschillende bewerking opgenomen en de Allerheiligenlitanie van het getijdenboek Lansinck loopt verder door. De overeenkomst tussen beide handschriften is zelfs zo groot dat de inhoud vrijwel over dezelfde pagina's is verdeeld. Ook het handschrift Houtart telt 18 regels per bladzijde (bladmoot 157 x 110 mm) en pas bij de afwijkende boetsalmen loopt de foliëring verder door. De dan volgende lange dodenvigilie is weer in beide boekjes van gelijke lengte, maar staat in het handschrift Houtart 3 folia verderop tengevolge van de langere boetsalmen; ditzelfde geldt voor de litanie die evenwel in het handschrift Lansinck langer is. Het laatste deel van het handschrift Houtart (*Overwegingen van 's-Heeren lijden en sterven*, fol. 181-207) ontbreekt geheel in het getijdenboek Lansinck.

36 In rood werden in de kalender vermeld:

Januari: 1) *Jaers dach*, 6) *Dertienden dach*, 14) *Ponciaen martir*, 21) *Agneta ioncfrou*, 25) Pauwels bekieringhe.

Februari: 2) *Onsen vrouwen lichtmis*, 5) *Agatha ioncfrou*, 22) *Peter ad cathedram*, 24) *Mathias apl'*.

Maart: 25) *Onse vrouwe annunciacio*.

Mei: 1) *Philips ende jacob*, 3) *Des cruces dach*, 12) *Panraes mr*, 13) *Servaes bisscop*.

Juni: 5) *Bonifacius*, 12) *Odulf confessor*, 24) *Johan baptista*, 25) *Lebuijn confessor*, 29) *Peter ende pauwels*.

Juli: 2) *Onse vrouwe vandinghe*, 4) *Merten scoddecorf*, 13) *Margareta ioncfrou*, 22) *Maria magdalena*, 25) *Jacob apostel*.

Augustus: 1) in blauw: *Peter ad vincula*, 10) *Laurencius marteler*, 15) *Ons vrouwen hemelvaert*, 24) *Bertholomeus apostel*, 29) *Johannes decollacio*.

September: 8) *Onse vrouwen ghebuert*, 14) *Des cruces dach*, 17) *Lambert confessoer*, 21) *Matheus apostel*, 22) *Mauricius mit sijne ghesel*, 29) *Michael archangel*.

October: 1) *Remigius bisschop*, 10) *Geroen ende victor*, 21) *Elven dusent meecheden*, 28) *Sijmon ende juda apl'*.

November: 1) *Alle gods heilighen*, 2) *Aller sielen dach*, 7) *Willibroerd bisscop*, 11) *Marten bisscop*, 12) *Lebuijn confessoer*, 23) *Clement pawes*, 25) *Katherina ioncfrou*, 30) *Andreas apostel*.

December: 6) *Nicolaus bisscop*, 8) *Onse vrouwe con*, 21) *Thomas apostel*, 25) *Kersdach*, 26) *Steven marteler*, 27) *Johannes ewangelist*, 28) *Der kinderen dach*.

BOEKBESPREKINGEN

R. Rolf

Het Duitse fortificatie ontwerp 1935-1945

Beetsterzwaag 1985; 188 p.; Diss. Amsterdam 1985; ISBN 9064740359.

Men went snel aan gebouwen, ze gaan na de eerste schok spoedig in de omgeving op, ze worden bijna onzichtbaar. Zo is het ook gegaan met de 20e-eeuwse fortificaties langs de kusten en grenzen van Europa. Het gaat dikwijls om enorme constructies van gewapend beton, die in de jaren onmiddellijk na de tweede wereldoorlog als ontsierende herinneringen aan een vreselijke tijd werden gezien die zo spoedig mogelijk moesten verdwijnen. Een klein aantal werd opnieuw in gebruik genomen voor de oorspronkelijk militaire doeleinden; andere kregen een civiele bestemming van totaal andere aard. Veel mensen herinnerden zich nog vaag iets over de betekenis van de bouwsels, maar exacte herinnering werd vermengd met confabulatie, want er bestond vrijwel geen literatuur of documentatie over het onderwerp. Zo bleef een zeker aura van mysterie rond de grijze blokken hangen. De herinnering die overbleef was eerder die van spelende kinderen in duistere, stinkende gangen dan een herinnering aan de technische consequenties van een oorlog.

De dissertatie van Rudolf Rolf, *Het Duitse fortificatie ontwerp 1935-1945*, kan als een afronding en bekroning worden gezien op een twintig jaar durende speurtocht in deze collectieve herinnering. Tussentijds heeft Rolf al in 1979 met zijn boekje *Duitse bunkers in Nederland* en in 1983 met *Der Atlantikwall* delen van zijn onderzoeksresultaat gepubliceerd. Het onderzoek van Rolf rust op twee peilers: ten eerste uiterst grondig veldwerk waarbij zover mogelijk nog bestaande Duitse fortificaties uit de periode 1935-1945 werden geïnventariseerd en ten tweede archiefonderzoek, waarbij de door de verschillende Duitse ontwerpers zelf gehanteerde systematiek werd ontrafeld. Het directe resultaat van deze werkwijze, die men historisch-archeologisch zou kunnen noemen, is een bruikbaar overzicht van de Duitse fortificatiën, de wordingsgeschiedenis van de gestandaardiseerde typen bunkers en de onderscheiding van verschillende

families in de bunkertypes, waarbij vooral de leger- en marinefamilies kunnen worden genoemd.

Een interessant bijverschijnsel van deze werkwijze, waarbij de gegevens van meet af aan opnieuw verzameld en geordend werden, is de demystificatie. Rolf heeft voortdurend vermeden om voor oude nu verworpen interpretaties nieuwe in de plaats te stellen. Zo geeft dit boek geen steun aan die romantische mythomanen, die de Duitse bunkerarchitectuur als een verlengstuk van de nazi-ideologie of als een persoonlijke bijdrage van de Führer zelf hebben willen uitleggen. Evenmin laat Rolf veel overeenkomst van die benaderingen die een autonome architectonische of esthetische ordening aan het onderwerp hebben willen opleggen zoals bijvoorbeeld die van de Franse 'urbaniste' Paul Virilio in zijn boek met bijbehorende tentoonstelling uit 1967 *Bunker Archéologier*. Wat overblijft is een op historische bronnen, materiële en geschreven, gebaseerde typologie, toegankelijk gemaakt door middel van honderden schematische tekeningen: doorsneden en plattegronden.

In het boek wordt het Duits vestingontwerp uit de 20e eeuw geplaatst in het perspectief van de ontwikkelingen in Frankrijk, Tsjecho-Slowakije, Polen, België, de Sovjet-Unie, Nederland, Griekenland, Italië en de Verenigde Staten.

Hoewel ik de beperkingen waardeer die Rolf zichzelf heeft opgelegd waardoor een resultaat is ontstaan dat de orde heeft van een flora, vind ik het toch jammer, dat de jarenlange verkenningen van de vestingwerken niet weerspiegeld worden in veel meer foto's en vooral foto's van de situering van de werken in de omgeving; zo zou de functie van de werken tot op zekere hoogte kunnen worden toegelicht, terwijl ook de beperkingen die werden opgelegd door een hoge mate van standaardisatie van bunkertypen beter zichtbaar zou zijn gemaakt. Dat weinig aandacht wordt gegeven aan de militaire, sociale en economische context waarin de Duitse fortificatiën in West Europa tot stand zijn gekomen, is binnen de aanpak van Rolf volkomen gerechtvaardigd, het is hopelijk een van de richtingen voor nieuw onderzoek die door dit boek als het ware worden gesuggereerd. Ik beschouw het wel als een te-

kort van het boek, dat het niet ingaat op de theoretische bagage die de Duitse vestingbouwers met zich meedroegen. Rolf noemt herhaaldelijk de ontwerptraditie die bestond, maar gaat hier niet verder op in, zelfs niet waar hij aangeeft hoe Hitlers in 1938 in detail geformuleerde opvattingen over de vestingbouw in 1941 zonder meer door de militaire autoriteiten overboord werden gezet. In de literatuuropgave van het boek is het oudst geciteerde werk van 1909; mij zou het niet verbazen als het begin van sommige hardnekkige Duitse vestingbouwtradities drie eeuwen eerder moet worden gezocht.

Het werk van Rolf zal zeker beginpunt blijken voor allerhande nieuw onderzoek, het is een nuttig handboek voor degene die in het voetspoor van de auteur verkenningen in het veld wil uitvoeren en het zal zeker onmisbaar zijn voor wie de bunkers als historische monumenten wil inventariseren.

BAS KIST

juni 1986

P. Don

Kunstreisboek voor Nederland

De delen Zeeland en Zuid-Holland

P. H. van Kampen en Zoon, Weesp 1985; 8e geheel herziene druk; ISBN 90.609.1248.9 (Zeeland) en ISBN 90.609.1247.0 (Zuid-Holland).

Het eerste deel van het *Kunstreisboek voor Nederland* werd uitgegeven in juli 1940 en bevatte de provincies Noord- en Zuid-Holland. De Rijkscommissie voor de Monumentenzorg was de inspirator en P. N. van Kampen de uitgever. In 1942, 1949 en 1953 verschenen de overige drie delen. In de loop van de volgende jaren verscheen een tweede druk en voor deel 1 in 1959 nog een derde druk. De wens om de vier deeltjes te bundelen tot één handig zakboek werd vervuld in 1960, met in 1969 een fotografische herdruk. Juist in deze jaren kwamen door de vele restauraties en onderzoeken, veel gegevens boven tafel die node gemist werden in dit *Kunstreisboek*. In 1977 kwam de zevende druk gereed, een duidelijk vermeerderde en bijgewerkte tekst. Het vermeerderen en bijwerken had het boek veel bruikbaar gemaakt maar de onvolkomenheden van de allereerste druk waren nog steeds merkbaar. Een groot nadeel was de dikte van deze uitgave, een moeilijk te hanteren boek dat in plaats van een reisboek meer een bureauboek was geworden. Zoals bij vele anderen bleef de dunner zede druk bij mij de vertrouwde reisgezel.

De achtste en laatste druk geeft een hele andere opzet te zien. Het *Kunstreisboek* wordt nu verdeeld en

apart uitgegeven in provincies, zodat wij bijna weer bij het uitgangspunt terug zijn. Gereedgekomen zijn de provincies Zeeland en Zuid-Holland. De samenstelling is nu in één hand en wel van drs. Peter Don. Er is eenheid ontstaan in de wijze van weergeven en van taalgebruik. Nieuw in deze uitgave is de uiteenzetting aan het begin die achtergrondgegevens bevat van de behandelde provincies. Een kort historisch overzicht geeft de bewoningsgeschiedenis weer, de invloeden van buitenaf, de economische bloei en neergang en de recente geschiedenis. In het hoofdstukje nederzettingvormen worden de dorpstypen behandeld en getekend weergegeven. De bouwmaterialen, de typen kerkgebouwen met hun stijlvormen, de woonhuizen en buitenplaatsen worden kort en bondig besproken en met foto's verduidelijkt. Ook aan de jonge architectuur wordt aandacht besteed. Verheugend is ook de korte beschrijving van de bedrijfsbebouwing. In een, wat te kort, hoofdstukje wordt ook aandacht besteed aan de zo belangrijke periode van de wederopbouw. De behandelde steden en dorpen zijn ook hier weer in alfabetische volgorde gerangschikt, waarbij niet de huidige gemeentenamen, maar de plaatsnamen zijn gehanteerd.

De bezitter van deze nieuwe Kunstreisboeken, die tevens de vorige uitgaven bezit, kan niet ontkomen aan een vergelijking. De tekst is inderdaad verbeterd, vaak gebruikmakend van de oude gegevens maar wel uitgebreid met latere vondsten. Welkom is ook de literatuurlijst achterin iedere uitgave. De lay-out is weinig veranderd. Het lettertype, de indeling, de 'volheid' van een pagina roepen het vertrouwde beeld van het oude *Kunstreisboek* weer op. Jammer is echter dat de gecompriëerde tekst ook hier weer het snel vinden van een plaatsnaam er niet makkelijker op maakt, hoewel deze plaatsnaam nu met een ander lettertype is gedrukt. Zou één regeltje spatie nu werkelijk onoverkomelijk zijn geweest? Misschien kan een sterretje of ander teken in de marge vóór de plaatsnaam het zoeken vergemakkelijken.

De tekeningen zijn helder en duidelijk weergegeven, maar als oudgebruiker mis ik toch de aanduiding van de groeiperiode in de plattegronden. Een tekening kan meer vertellen dan vele regels tekst. Ik neem aan dat de gebruikers van het *Kunstreisboek* de ware liefhebbers zijn die meer willen weten dan alleen de opzet van de plattegrond. Gelukkig is de naam *Kunstreisboek* gehandhaafd, een goede naam, maar meer nog een begrip. Het is prettig te merken, dat dezelfde uitgever zich nog steeds inzet voor deze uitgave. Van mijn kant alle hulde, ook voor de samensteller Peter Don. Zulk een omvangrijk werkstuk stelt hoge eisen, waaraan echter ruimschoots is voldaan.

H. ZANTKUYL

juni 1986

S. de Blaauw

De Sint Martinus te Sneek

Gotische vormen in negentiende-eeuwse bezieling

Uitgave Stichting Moderne Architectuur Friesland (1984); 119 p.; afb.; 26,5 cm; f 19,50.

Dit boek beschrijft de bouw van de Sint Martinus te Sneek, waarvoor P. J. H. Cuypers de ontwerpen heeft geleverd. Vanaf de jaren '20 wordt deze kerk bedreigd met sloop- en uitbreidingsplannen. Wanneer de kerk in 1974 op de voorlopige monumentenlijst (en in 1976 op de definitieve) wordt geplaatst, is het gedaan met al deze plannen. Momenteel is men bezig met restauratiewerkzaamheden. De auteur behandelt in een aantal hoofdstukken achtereenvolgens de bouwgeschiedenis, het exterieur en het interieur, de plaats die deze kerk in de 19e-eeuwse kerkbouw in Nederland inneemt, en tot slot de lotgevallen van de kerk vanaf de jaren '20 tot heden. In drie bijlagen worden de iconografie van het koor en transept, en de dispositie van de twee orgels beschreven. De schrijver verantwoordt zich in het uitgebreide notenapparaat ten aanzien van de gebruikte literatuur en het archiefmateriaal. Bovendien worden hierin nog interessante (kunst)historische gegevens verwerkt.

Sinds de reformatie is de godsdienstvrijheid van de katholieken zeer beperkt. In 1796 worden de godsdiensten gelijk gesteld. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie (1853) maakt in 1855 de oprichting van de parochie van H. Martinus in Sneek mogelijk. In de loop der jaren voldoet de oude schuilkerk niet meer. In 1868 besluit het kerkbestuur de bouw van een nieuwe kerk op te dragen aan de architect P. J. H. Cuypers. Hij maakt een ontwerp van een kerk met toren voor f 168.000,—. Dit gaat echter de financiële draagkracht van de parochie te boven en uiteindelijk wordt gekozen voor een kerk zonder pastorie en sacristie en zonder zandstenen pilaren. Dit plan wordt begroot op f 93.000,—. De verbouwing van de oude pastorie wordt begroot op f 2.500,—. Tenslotte is door geldgebrek de ontworpen westpartij met toren nooit uitgevoerd. De bouwopzichter is de latere rijksbouwmeester C. H. Peters. De dagelijkse opzichter is de parochiaan N. Molenaar, die een bekende architect zal worden. De aannemers zijn Bekhuis & Damstra uit Leeuwarden en Delfzijl. Op 23 september 1871 wordt de Sint Martinus ingezegend. De officiële ingebruikneming vindt plaats in oktober 1872. De bouw wordt in 1873 beëindigd. Al spoedig echter zijn herstellingswerkzaamheden noodzakelijk.

Cuypers heeft voor deze kerk gekozen voor een driebeukige kruisbasiliek, uitgevoerd in grijsrode waalsteen, die verlevendigd wordt door gele baksteen. Natuursteen wordt slechts spaarzaam gebruikt. De Blaauw beschrijft de architectonische opbouw van de

kerk en pastorie uitvoerig, waarbij hij niet vergeet het nooit gebouwde westfront te behandelen.

De inrichting van de Sint Martinus komt tot stand tussen 1870 en 1892. De inventaris, grotendeels nog aanwezig, is vrijwel geheel ontworpen door Cuypers en uitgevoerd door het atelier Cuypers & Stoltzenberg te Roermond. De polychromering van het interieur geschiedt door het Cuypersatelier, vermoedelijk met hulp van parochianen. De gebrandschilderde ramen zijn vervaardigd door de Roermondse firma Nicolas. De ontwerpen zijn waarschijnlijk van de hand van Cuypers. Zo kan Cuypers zijn ideaal verwezenlijken dat de architect net als de middeleeuise *Magister operum* de algehele leiding heeft over bouw en inrichting. De auteur behandelt de belangrijkste inventarisdelen stuk voor stuk. Hij schenkt daarbij aandacht aan zowel historische feiten (schenkers, jaar van aankoop, koopsom) als aan kunsthistorische gegevens (vorm, iconografie, inspiratiebron).

In het derde hoofdstuk, getiteld 'Waardering', zoekt de schrijver de inspiratiebron van bepaalde architectonische motieven (vensters, toren, 'kleine transepten'), van inventarisstukken (ciboriumaltaar) en van de polychromie. Deze inspiratiebronnen blijken te leiden tot een eigen verwerking van Cuypers. De auteur bekijkt welke plaats die verwerkingen hebben in het oeuvre van de architect en in dat van zijn volgelingen. Bij de plaatsing van de Sneker Martinuskerk in het werk van de architect maakt De Blaauw gebruik van de indeling die Rosenberg van Cuypers' werk gemaakt heeft. Rosenberg deelt Cuypers' bouwwerken in twee periodes in. Daarvoor kijkt hij naar de invloeden die de bouwwerken in deze periodes hebben ondergaan. De Blaauw merkt op dat de Sint Martinus door zijn verscheidenheid van inspiratiebronnen zowel in de eerste als tweede fase thuishoort. Tevens pleit hij met het oog op de materiaalbehandeling en de detaillering van het interieur voor de benoeming van een 'middenperiode'.

Evenwel zijn er twee opmerkingen te maken over dit boek. Mijns inziens is de titel 'Waardering' voor het derde hoofdstuk ongelukkig gekozen. De titel suggereert een waardeoordeel over Cuypers' werk. Dit is niet het geval. Daarom zou een andere titel misschien beter geweest zijn, zoals 'Inspiratie en Verwerking'. Op p. 85 noemt de schrijver de schilder Frans Reclair, die zijn bijdrage heeft geleverd aan de polychromie van deze kerk, één van de meest begaafde medewerkers van het Cuypersatelier. Mag men reeds nu, in dit vroege stadium van onderzoek naar het Cuypersatelier, een dergelijke conclusie trekken? Het is nauwelijks bekend hoe de werkzaamheden op dit atelier zijn geweest en wie verantwoordelijk zijn geweest voor de ontwerpen en de uitvoeringen van de produkten.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

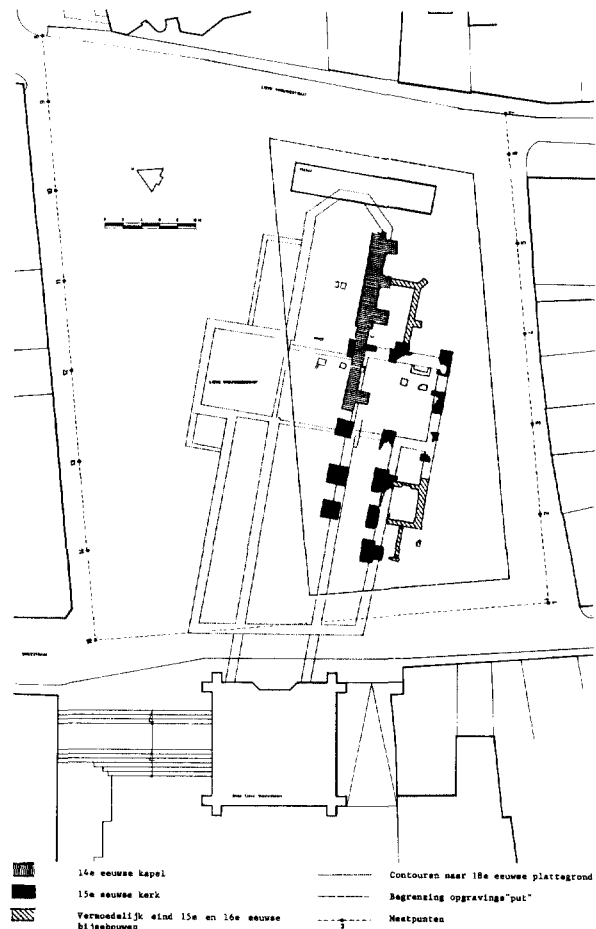
Gelderland

Het Lieve-Vrouwekerkhof te Amersfoort

In juni 1986 is op het Lieve-Vrouwekerkhof een archeologisch onderzoek gestart, dat in december van dit jaar afgerond zal worden. Dit is een voorlopig verslag van de stand van zaken na ongeveer vier maanden. Aanleiding tot dit onderzoek waren de plannen van de gemeente Amersfoort om het plein opnieuw in te richten en het een andere bestemming te geven; al jarenlang werd het plein als parkeerplaats gebruikt.

Het was bekend dat zich onder het straatniveau van het Lieve-Vrouwekerkhof de funderingen bevonden van de voormalige Lieve-Vrouwekerk: deze staan zelfs op de Rijksmonumentenlijst (afb. 1). De historische bronnen spreken in 1403 voor het eerst van een kapel op deze plaats. De kapel wordt halverwege de 15e eeuw beroemd vanwege de vondst van een bijzonder Mariabeeldje, dat, eenmaal in de kapel gebracht, zorgt voor allerlei mirakelen.¹ De komst van talloze pelgrims, die daarop van heinde en verre naar Amersfoort reizen om het beeldje te aanschouwen, levert zoveel geld op, dat daarvan de Lieve-Vrouwekerk en de imposante Lieve-Vrouwetoren gebouwd kunnen worden. Als de kerk haar functie verliest en in de 18e eeuw gebruikt wordt als kruitopslag, vliegt zij door een slordigheid van een soldaat in de lucht. Omdat aanvankelijk nog plannen bestaan de kerk weer op te bouwen, heeft het tot 1809 geduurd voordat de restanten van het muurwerk definitief opgeruimd worden. De toren heeft het geweld van de explosie overigens doorstaan en is nog tot op de dag van vandaag een van de meest markante punten in Amersfoort.

Het doel van de opgraving was allereerst het blootleggen en documenteren van de resten van de 15e-eeuwse kerk en haar voorganger(s). Houvast hierbij bood een tekening van de plattegrond van de kerk uit het einde van de 18e eeuw. Deze tekening hield verband met de – niet uitgevoerde – herbouwplannen. Tevens zou aandacht besteed worden aan de begravingen in en om de kerk² (zeker vanaf het begin van de 15e eeuw, waarschijnlijk zelfs vanaf de 14e eeuw, tot

AFB. 1. *Het Lieve-Vrouwekerkhof te Amersfoort. De opgravingsput is inmiddels naar het noorden uitgebreid. De in oktober en november opgegraven funderingen zijn nog niet op de overzichtstekening ingevuld (tekening R.O.B.).*

1 Zie verder J. H. P. Kemperink, 'Het mirakel van de O.L.V. van Amersfoort en zijn geschiedschrijver', *Archief Aartsbisdom Utrecht* 78 (1954-55), 221-231. Over de geschiedenis van de Lieve-Vrouwekerk zie F. Livestro, *De Onze Lieve Vrouwekerk en Toren te Amersfoort*. Amersfoort 1982 (getypt manuscript).

2 W. H. J. M. Bouts, 's-Hertogenbosch, heeft zich tijdens de opgraving in het bijzonder met het skeletmateriaal beziggehouden en zal de resultaten publiceren in het uiteindelijke opgravingsverslag.

in het begin van de 19e eeuw zijn hier mensen begraven), én aan het karakter van het terrein vóórdat de eerste kapel hier gebouwd werd.

Een eerste indruk van de opgraving van de kerk op het Lieve-Vrouwekerkhof is die van een rigoureuze afbraak van de muurresten. Bij de sloop van de kerk, begin 19e eeuw, heeft men op sommige plaatsen het muurwerk tot op de onderste laag weggebroken. Blijkbaar loonde deze graverij naar baksteen de moeite. Het beeld dat de opgraving tot nu toe heeft opgeleverd is dat van een 15e-eeuwse kerk, waarin een oudere kapel als koor is opgenomen. Een voorganger van, of een fasering binnen deze oudere kapel is tot nu toe niet aanwijsbaar. Van de kapel zijn de onderste twee tot drie lagen van het doorgaande, bakstenen, muurwerk gevonden. De kerk uit de 15e eeuw bleek vroeger in een ander systeem gebouwd te zijn: de muur van deze drieschepige kerk stond op een spaarboogfundering, waarvan slechts de funderingsblokken of poeren, in min of meer afgebroken staat, bewaard zijn gebleven. Doordat men de kapel, welke was gelegen aan de Lieve-Vrouwestraat, als koor van de 15e-eeuwse kerk heeft ingepast, heeft men ook de oriëntatie hiervan moeten aanhouden. Bij het toevoegen van een toren aan de kerk was men waarschijnlijk gebonden aan de oriëntatie van de bebouwing langs de jongere Westsingel, met als resultaat dat de toren schuin op de richting van de kerk is komen te staan.

Voordat het terrein een kerkelijke bestemming kreeg is er op deze plaats gewoond. Hierop duiden de sporen van haarden, afvalkuilen en een waterput die in de lagen, voorafgaande aan de kapel zijn aangetroffen. Het schervenmateriaal dat in deze bewoningssporen gevonden werd is afkomstig uit de 13e en 14e eeuw. Nadere bestudering van de vondsten zal daarnaast een nauwkeuriger datering van de bouw van de kapel mogelijk maken. Helaas leveren de niveaus van de kerkelijke bebouwing zelf zeer weinig vondsten op, die houvast bieden bij een datering. Het baksteenformaat van de (oudste) kapel is ongeveer $27 \times 13 \times 6$ cm en heeft als dateringscriterium slechts een relatieve waarde, omdat deze formaten per gebied nogal verschilden en Amersfoort haar baksteen van elders betrok. Het baksteenformaat van de tweede stadsring die tussen 1380 en 1450 opgetrokken werd, was $23 \times 11 \times 5$ cm.

Op funderingsniveau is de muur van de kapel bijna twee meter breed (horizontale streeparcering), bovengronds was de, gereconstrueerde, breedte bijna één meter. Tegen de muur van de kapel bevonden zich, op een onderlinge afstand van ongeveer vier meter, steunberen. De kapel is oorspronkelijk langer geweest dan het koor van de latere kerk. Op de tekening is het uiteinde van de zuidmuur van de kapel te zien even voor de zuidwestelijke vieringspijler van de 15e-eeuw-

se kerk. Of zich op deze plaats ook werkelijk de westafsluiting van de kapel bevond of dat de muur verder ging, tot en met bijvoorbeeld de eerste travee kon nog niet worden vastgesteld. De veronderstelling dat de westafsluiting van de (oude) kapel misschien aan het eind van de eerste travee was gelegen is gebaseerd op de afwijkende traveemaat hiervan.

Zoals uit de tekening (afb. 1) is af te lezen is de zuid-oostelijke vieringspijler gefundeerd op een deel van de oude kapelmuur (horizontale streeparcering) en een steunbeer van deze kapel waarvan slechts enkele puinbrokken zijn teruggevonden. Om een vierkant funderingsblok te verkrijgen, heeft men twee nieuwe funderingsblokken (kruisarcering) toegevoegd. Enkele poeren van het spaarbogensysteem zoals bijvoorbeeld de zuid-westelijke vieringspijler vertonen zeer regelmatig metselwerk, met één of twee verschillende baksteenformaten. Andere poeren zijn, vooral op funderingsniveau, zeer onregelmatig gestapeld en bestaan uit bakstenen van zeer uiteenlopende formaten, waaronder kloostermoppen met een lengte tot 34 cm en zelfs blokken tufsteen. Het is duidelijk dat deze grote formaten baksteen en tufblokken niet afkomstig zijn van de kapel die als koor in deze kerk is ingepast, omdat de stenen hiervan een grootste lengte van 27 cm hebben. Mogelijk komen deze kloostermoppen en tufblokken van de eerste stadsmuur waarvan een gedeelte aan deze zijde van de stad in de tweede helft van de 15e eeuw is afgebroken. De drie poeren (ongearceerd) in de viering van de kerk, tegen het koor aan, behoren waarschijnlijk tot de fundering van het oxaal. De andere, niet gearceerde, fragmenten in het transept zijn wellicht funderingen van nevenaltaren en grafmonumenten. Verspreid in de opgraving zijn fragmenten van het traceerwerk van de gotische 15e-eeuwse kerk aangetroffen.

Op de plattegrond van de kerk van het eind van de 18e eeuw zijn aan de zuidzijde van de kerk enkele aanbouwsels afgebeeld. Het bijgebouw, dat zich tegen de zuidzijde van het koor bevindt, heeft op deze tekening de benaming 'brandspuithok' (diagonale streeparcering), een functie die het bij de bouw ervan nog niet zal hebben gehad. Het brandspuithok is waarschijnlijk oorspronkelijk als zijkapel aan het koor toegevoegd, overigens ná de bouw van de latere kerk. Tegen de zuidmuur van het schip van de kerk, direct aansluitend aan het transept, zijn op de 18e-eeuwse plattegrond twee aanbouwsels getekend: een 'portaal' en het 'turfhok'. Van dat portaal is slechts een muurfragment, dat aan het turfhok grenst, bewaard gebleven. Het turfhok zelf is beter gespaard; het gebouwtje vertoont de aanzetten van een kruisgewelf van de kelder ruimte. De benaming turfhoek zal duiden op een latere functie van dit gebouwtje; de oorspronkelijke functie van deze ondergrondse ruimte is mogelijk die van

grafkelder geweest. Hiervoor spreken zowel de fraaie overwelling als de gaten in het muurwerk van de stellingen, waarop de kisten werden gezet.

Inmiddels zijn ook het noord-transept en een gedeelte van de noordelijke koormuur vrijgelegd. Nieuwe gegevens over de oude kapel heeft dit tot nog toe niet opgeleverd: de plaats van de westafsluiting is niet duidelijk. Misschien zijn alle sporen hiervan uitgewist bij de aanleg van de forse vieringspijlers. Evenals aan de zuidzijde is ook aan de noordzijde van het koor een bijgebouwtje blootgelegd waarvan de fasering, datering en functie nog onderzocht moeten worden.

De noordoost-hoek van het plein, direkt ten noorden van de koormuur, wordt op dit moment onderzocht. De nadruk bij dit onderzoek valt op de periode vóórdat hier de eerste kapel gebouwd werd. Resten van leemvloeren, vlechtwerkwanden, kuilen en afwateringssloten geven op deze plek bewoningsactiviteiten weer uit de 14e eeuw en vroeger. De noordwesthoek van de kerk zal om verschillende redenen onopgegraven blijven, maar de oostafsluiting van het koor, die zoals op de tekening te zien is, precies onder de vishal gelegen is, zal in een later stadium onderzocht worden. Dit zal gebeuren wanneer de vishal wordt verwijderd ten behoeve van de definitieve herinrichting van het Lieve-Vrouwekerkhof.

Gemeente Amersfoort
F. SNIEDER en M. KRAUWER

Limburg

Bericht van de Servaasopgraving in Maastricht

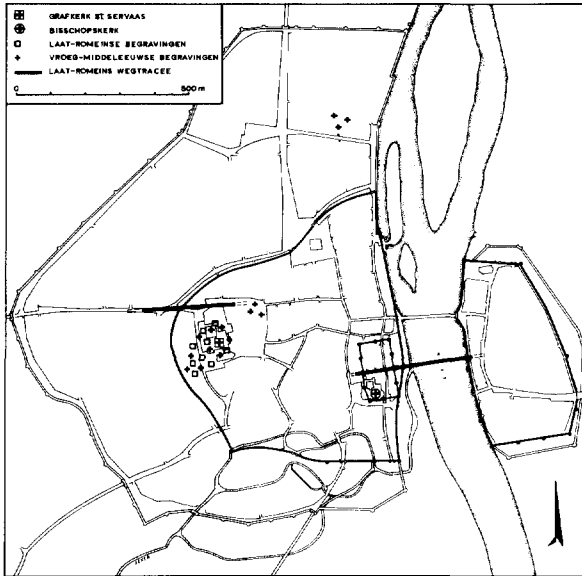
Tot de traditionele onderzoeksthema's in de archeologie behoren kerken, kloosters en kastelen, onderwerpen die tegelijkertijd op warme belangstelling van aanverwante disciplines, zoals geschiedenis, kunstgeschiedenis en monumentenzorg kunnen rekenen. Mede op basis van dergelijke incidentele thema's ontstond na de Tweede Wereldoorlog de zelfstandige discipline 'archeologie der middeleeuwen' en in haar kielzog het 'stadsonderzoek'. 'Stadsonderzoek' is overigens geen thema dat zich beperkt tot de middeleeuwen, maar is een diachronische vakrichting die vele tijdvakken kan omvatten. Een breed-historische benaderingswijze van het onderzoek van kerken en kastelen heeft in het verleden tot fraaie resultaten geleid. Aan de interne waarde van zo'n studie hoeft geen afbreuk te worden gedaan, maar hun betekenis kan in deze tijd veel verder reiken door integratie in het multidisciplinaire stads- en landschapsonderzoek. Markante gebouwen van de middeleeuwse samenleving kunnen een bindende functie hebben door hun speci-

fieke kwaliteiten, zoals de continuïteit van plaats en functie, de grote historische herkenbaarheid door schriftelijke overlevering, hun sociaal-economische rol en hun relatie met de urbanisatie en landschapsinrichting.

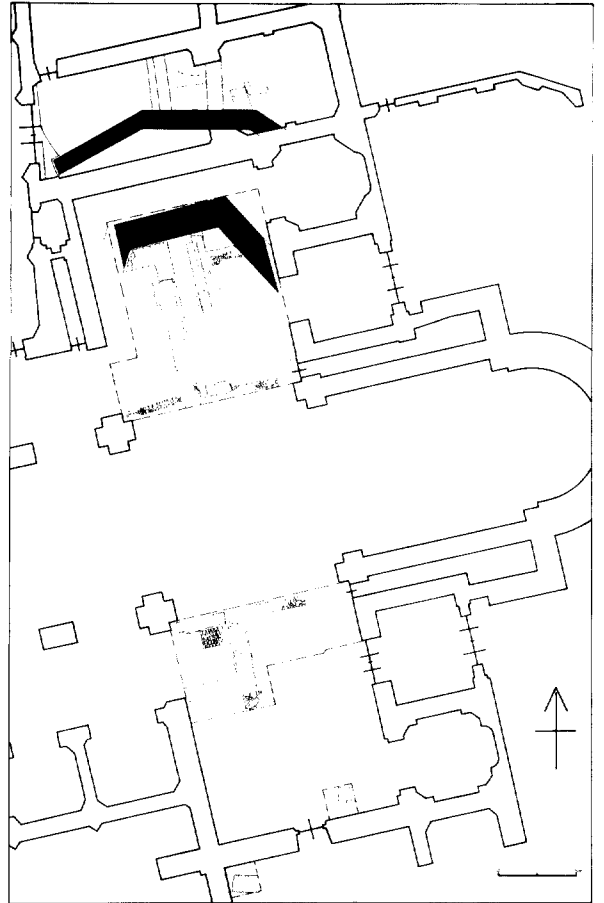
Aan kerk en stift van St.-Servaas te Maastricht wordt door historici unaniem een vooraanstaande plaats toebedacht in de lokale en regionale ontwikkelingen van de middeleeuwen. Van het tijdvak vóór de 11e eeuw is echter weinig bekend. Toch hebben zowel kerk en stift als de stad al in de vroege middeleeuwen vorm gekregen. Zij moeten op zeker moment van meer dan regionale betekenis zijn geweest. Naar Nederlandse maatstaven mogen we de ontstaansgeschiedenis van de St.-Servaas, voor zover bekend of te reconstrueren, uitzonderlijk noemen. Het is de enige kerk in ons land die op een laat-antieke gedachteniskapel of 'cella memoriae' van een belangrijk christen – confessor – teruggaat. Servatius was bisschop van de 'civitas Tungrorum', waartoe Maastricht behoorde, en resideerde omstreeks het midden van de 4e eeuw in Tongeren. Volgens de 6e-eeuwse geschiedschrijver Gregorius (bisschop) van Tours (538/9-593/5) week Servatius van Tongeren uit naar Maastricht en overleed voordat hij de stad bereikte. Hij werd buiten de stad begraven op de begraafplaats langs de grote weg (afb. 2). We mogen aannemen dat tal van christenen daarna in de directe omgeving van zijn graf zijn begraven. Hetzelfde verschijnsel kennen we van andere plaatsen in de oud-christelijke wereld, onder andere van het naburige Rijnland. Een aanwijzing vormen de vijf grafschriften uit de 5e en 6e eeuw die sinds het begin van de 20e eeuw in de westbouw en de kloostertuin van de kerk ontdekt zijn.

Veel aandacht heeft een tekst van Gregorius van Tours gekregen, waarin hij melding maakt van de bouw van de eerste kerk op het graf van Servaas. Gregorius noemt Monulfus, die op zijn vroegst na 549 bisschop van Maastricht is geworden, als de bouwer van de 'magnum templum', die hij 'construxit, composuit, ornavitque'. Door Monulfus werd Servaas eigenlijk ook in de rang der heiligen opgenomen, want in dezelfde tekst wordt hij verantwoordelijk gesteld voor de 'translatio' of verheffing van het gebeente van Servaas uit het oorspronkelijke graf naar de nieuwe kerk. Gregorius verschafte ons het vroegste historische getuigenis van een kerk in ons land!

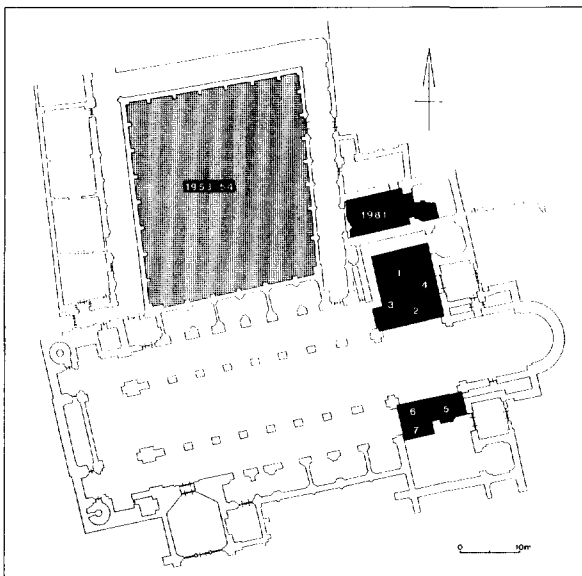
De volgende eeuwen zijn weinig mededeelzaam met betrekking tot de bouwgeschiedenis van de kerk. Uit een 8e-eeuwse tekst weten we dat er in 719 een klooster was. Op grond van een apocrief relaas uit de 11e eeuw denken sommigen aan bouwactiviteiten door Karel Martel (715-741), die een overwinning op de Saracenen aan Servatius te danken zou hebben. Betrouwbaarder lijken berichten over een bouwcampagne on-

Afb. 2. Maastricht in de vroege middeleeuwen (geprojecteerd op het laatmiddeleeuwse stadsplan met de ommuringen van de 13e en de 14e eeuw). De bisschopskerk ligt binnen de muren van het laat-Romeinse castellum, de grafkerk van Servaas ontstond op de westelijke begraafplaats buiten de bewoning (tekening G. Veldman).

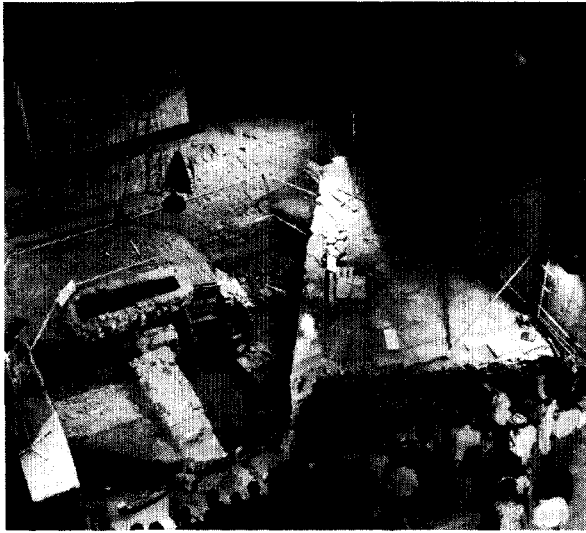
Afb. 4. Overzicht van de bouwsporen die aangetroffen zijn tot eind april 1987. In zwart delen van de zeshoekige omgang van de 10e-eeuwse centraalbouw (tekening G. Veldman).

Afb. 3. Plattegrond van de Sint-Servaaskerk, waarin aangegeven de Pandhofopgravingen van 1953-1954 (R.O.B.) en de situering der opgravingsputten van de campagne sinds 1981 (Gemeente Maastricht).

der Giselbert II, sinds 928 hertog van Lotharingen. Betrokkenheid van de Karolingische dynastie bij het Maastrichtse klooster dient voorshands nog bewezen te worden. Hetzelfde geldt voor de vaak veronderstelde rol van een eventuele pré-stedelijke kern rondom het klooster in het urbanisatieproces van Maastricht.

De huidige St.-Servaaskerk is in wezen een conceptie van de eerste helft der 11e eeuw. Daarover is de wetenschap het eens. Toch vinden we in recente studies de traditionele opvatting terug, dat bepaalde delen van het gebouw, zoals het schip en de kleine krypte (graf Servaas), ouder zijn. Het bouwhistorisch onderzoek heeft de oudste geschiedenis van de kerk nooit geheel opgehelderd, laat staan haar voorgeschiedenis. Enig houvast bieden opgravingen uit het verleden. Voor het eerst werden in 1919 in het middenschip vroegmiddeleeuwse begravingen aangetoond. Later, in 1953-1954 werd in de Pandhof ontdekt, dat we te

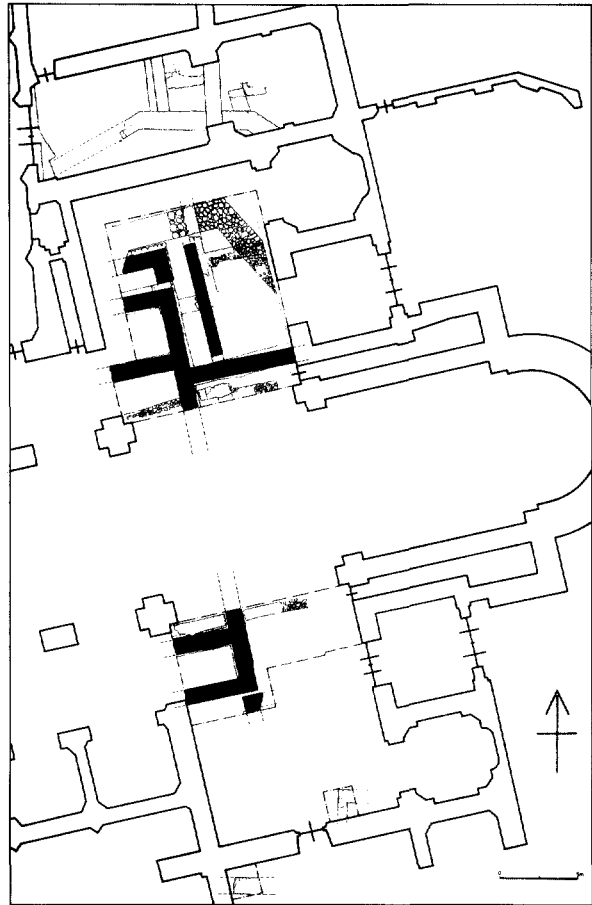

Afb. 5. De opgravingen in het noordertransept tijdens de Open Dagen van juli 1986. Links op de achtergrond put 1 met centraal het gemetselde graf van 'de lange man' (foto Gemeente Maastricht).

maken hadden met een omvangrijk grafveld dat sinds de laat-Romeinse tijd permanent in gebruik is geweest tot in de late middeleeuwen. De grote Vrijthof-opgravingen van 1969-1970 hebben wel iets geleerd over het oorspronkelijke landschap en de ophogingen ten behoeve van de 11e-eeuwse kerk, maar lijken weinig bij te dragen aan de kennis van de relatie van het kloostercomplex tot de stad.

Sinds 1981 is de St.-Seraaskerk in restauratie, een project dat circa 10 jaar zal duren. Vloeren en ondergrond worden niet onberoerd gelaten, reden om tot bodemonderzoek over te gaan. De hoogste prioriteit heeft de ontwikkelingsgeschiedenis van het complex vóór de 11e eeuw, dan volgen vragen naar de relaties met het oorspronkelijke landschap en met de omringende agglomeratie. De doorlopende reeks inhumaties biedt goede aanknopingspunten voor diachronisch skeletonderzoek.

Inmiddels zijn twee opgravingscampagnes achter de rug. De eerste is uitgevoerd in de winter van 1981-1982 in de dubbelkapel of schatkamer, die tegen de noordkant van het transept is aangebouwd. De tweede campagne is gehouden vanaf november 1985 en is in het najaar van 1986 voltooid (afb. 3). In 1981-1982 zijn onder de dubbelkapel, die uit het derde kwart van de 11e eeuw dateert, resten van een kloostervleugel uit het begin van die eeuw ontdekt, en daaronder de noordelijke ronding van een volslagen onbekende centraalgebouw uit een oudere periode. De ronding toont drie zijden en twee hoeken van de buitenmuur van een 12-

Afb. 6. Overzicht van de bouwsporen. In zwart de oostkant van de Karolingische basilica en de aanzet van het koor. Zowel bij de noord- als de zuidoosthoek zijn muurfragmenten aangetroffen die tot dezelfde periode behoren (tekening G. Veldman).

hoekig gebouw met een berekenbare diameter van 27.40 meter (afb. 4). Aan de vergelijking met de 16-hoekige omgang van de omstreeks 800 gebouwde paleiskapel van Karel de Grote te Aken is niet te ontkomen. Veel dieper zijn fragmenten van muren uit de Merovingische tijd aangetroffen. Goed herkenbaar kwam de oorspronkelijke helling van het terrein, met een sterk verval van west naar oost, in de opgravingsput te voorschijn.

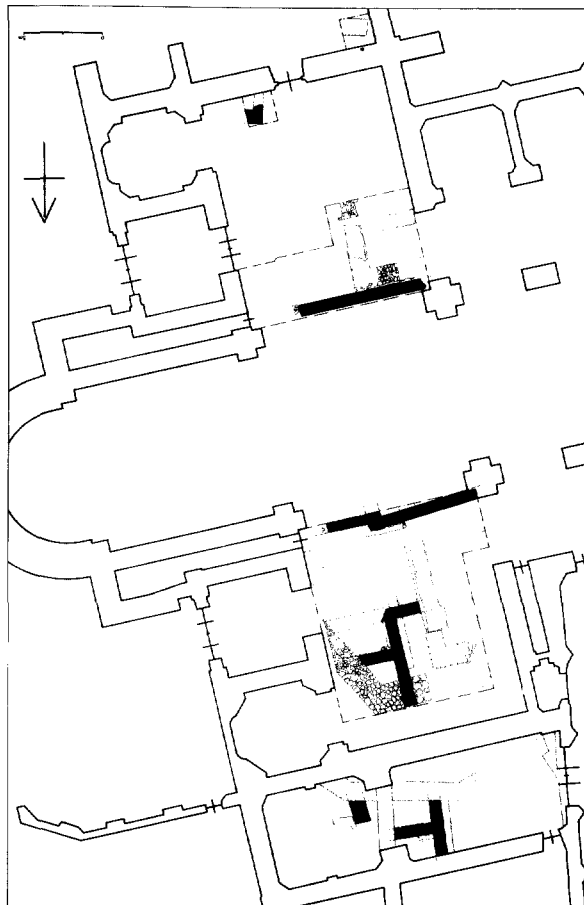
Fase 1 van de opgravingscampagne van het afgelopen jaar was geconcentreerd in het noordertransept, pal naast het eerste onderzoek. Vanzelfsprekend had de raadselachtige centraalbouw onze eerste aandacht. Zelfs de opgravingsmethode werd aan dit ronde fenomeen aangepast, reden waarom vanaf het begin volgens de kwadrantenmethode gewerkt is (afb. 3: vak-

Afb. 7. De muren van de basilica gaan regelmatig over begravingen uit de Merovingische tijd heen (foto Gemeente Maastricht).

ken 1 t/m 4). Onder vrijwel intacte vloeren uit de 12e en 11e eeuw is een groot gemetseld graf gevonden, dat, naar later bleek, in een der hoeken van de kern van de centraalbouw ligt (afb. 5). Met veel moeite is daarna de – vrijwel geheel uitgebroken – fundering van die kern of binnenring, die tot een 6-hoekige plattegrond behoort, blootgelegd. In de loop van het werk moesten we echter constateren dat de funderings sleuven van de zeshoek alleen in de noordelijke helft van de opgravingsputten aanwezig waren. De zuidelijke helft van de 6-hoekige kern eindigt tegen de buitenwanden van een oudere kerk. De relatie tussen die kerk en de centraalbouw is nog niet duidelijk, maar het is niet waarschijnlijk dat het incomplete fundament van de centraalbouw opgaand werk gedragen heeft. Het ziet er eerder naar uit, dat de opgravingen een pretentief bouwproject op het spoor zijn gekomen dat nooit is afgerond en de kans niet heeft gehad de schriftelijke overlevering te halen. Op basis van de archeologische gegevens moet het project in de 10e eeuw geplaatst worden.

De aanleg van fundamenteën voor de centraalbouw buiten de oudere kerk wijst erop dat de laatste nog overeind stond of zelfs in gebruik was tijdens de bouwactiviteiten. Toch geven de opgravingen de indruk, dat haar toestand niet best was en delen van het gebouw reeds waren gesloopt en open wanden waren gedicht. De kerk had vermoedelijk een basilicale, meerschepige plattegrond (afb. 6). Wij hebben een stuk van

Afb. 8. Overzicht van de bouwsporen. In zwart, ter weerszijden van de viering, delen van de 6e-eeuwse kerk. De muren aan de noordkant horen mogelijk bij dienst- of kloostergebouwen uit dezelfde fase (tekening G. Veldman).

de eindmuur van het middenschip en van de noordelijke zijbeuk (?) teruggevonden, alsmede de haaks daarop staande funderingen van de kerk en het koor. Het valt op, dat ook van deze kerk de muren en funderingen zo vaak geheel zijn weggehaald om aan goedkope bouwsteen te komen. De omvang van het gebouw en details van de plattegrond zijn nog niet bekend. Wel kennen we nu reeds een hele serie vloerniveaus, die van een lange gebruiksduur getuigen. Het oorspronkelijke vloerniveau van de kerk is in de loop van haar bestaan zelfs meer dan één meter omhoog gegaan. De einddatum van het gebouw staat nog niet vast, maar lijkt eerder in de buurt van het begin van de centraalbouw te liggen dan onmiddellijk voorafgaand aan de nieuwbouw van de 11e eeuw. We mogen hier gerust de verwoesting van Maastricht in de winter van 881-882 door de Noormannenscharen van Godfried en Siegfried in herinnering roepen.

De bouw van de basilica moet gesitueerd worden in de eerste helft van de 8e eeuw. Onder de kerk is een dik bodempakket met veel verstoorde graven uit de 6e en vroege 7e eeuw gevonden. Sommige fundamenten gaan dwars door graven van die periode heen (afb. 7). Uit het bouwniveau van de basilica komen scherven die omstreeks 700 gedateerd moeten worden. Onder het schip en het koor van de basilica werd ten slotte muurwerk van de oudste bouwfase tot nu toe opgegraven. De lange, west-oost gerichte muur is slechts fragmentarisch bewaard, maar toont aan zijn uiteinde de resten van een haakse aansluiting naar het zuiden (afb. 8). Het betreft de hoek van een gebouw dat in het hart van al de latere kerken heeft gelegen. Vanwege deze ligging hoeft niet aan zijn functie als kerk te worden getwijfeld. Een datering wordt wederom mogelijk gemaakt door begravingen, die alle van vóór de 6e eeuw zijn. Bovenop deze begraafplaats zijn de eerder genoemde graven uit de 6e en vroege 7e eeuw aangetroffen die voor een groot deel bestaan uit gemetselde graftombes waarvan enkele een directe samenhang bezitten met de oudste kerk. Hun concentratie bij het gebouw kan een indicatie zijn voor de aanwezigheid van het graf van Servaas erbinnen. Eén muur betekent evenwel nog niet dat de 'magnum templum' van Monulfus gevonden is, maar er zijn goede argumenten om op de mogelijkheid bedacht te zijn.

T. A. S. M. PANHUYSEN
Stadsarcheoloog van Maastricht

Literatuur

- Bulletin De Sint Servaas*, tweemaandelijks restauratie-informatie bulletin (Maastricht 1982-). Bevat behalve restauratienieuws archeologische, hagiografische, historische, kunsthistorische en liturgische bijdragen (postbus 607 te Maastricht).
- J. Deeters, *Servatiusstift und Stad Maastricht. Untersuchungen zu Entstehung und Verfassung*. Bonn 1970.
- C. G. De Dijn, red., *Sint-Servatius, bisschop van Tongeren - Maastricht. Het vroegste Christendom in het Maasland*. Handelingen van het colloquium te Alden, Biesen (Bilzen), Tongeren en Maastricht 1984. Kunst en Oudheden in Limburg 29. Borgloon-Rijkkel 1986.
- A. J. J. Mekking, *De Sint-Servaaskerk te Maastricht*. Zutphen 1986.
- T. A. S. M. Panhuysen, '1981 MAKK.3; een mijlpaal in het onderzoek van de Sint Servaas', *Campus Liber (Bundel Wouters). Werken Limburgs Gesch. Oudh. Genootschap* 9 (Maastricht 1982), 21-55.
- T. A. S. M. Panhuysen, 'Opgravingen in de Sint-Servaasbasiliek te Maastricht in het kader van de algehele restauratie 1981-1990', *Archeologie in Limburg* 29 (1986), 167-172 (Brochure bij de open dagen op 5 en 6 juli 1986).
- B. H. M. Vlekke, *St. Servatius. De eerste Nederlandse bisschop in historie en legende*. Maastricht 1935.

Zeeland

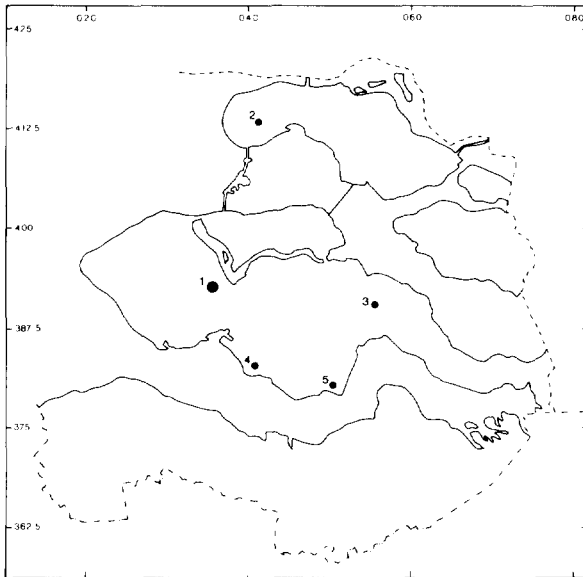
Een 'moated site' bij het voormalige dorp Nieuwerkerke op Walcheren

Tijdens een verkenning in het voorjaar van 1986 werd op de pas geploegde akker van A. Louwerse aan de Kraaijenholseweg in de gemeente Arnemuiden een omvangrijke concentratie baksteenpuin en scherven waargenomen.¹ Omdat de vrees bestond dat na verloop van jaren de funderingssporen zouden zijn uitgewist, werd besloten tot een beperkt onderzoek. Studenten van de Christelijke Pedagogische Academie in Middelburg o.l.v. hun leraren C. F. Bos en J. J. Groen namen in augustus het verkennend archiefonderzoek en het archeologische veldwerk voor hun rekening. De technische en wetenschappelijke leiding van de opgraving berustte bij respectievelijk B. Oele, medewerker van het Provinciaal Depot van Bodemvondsten in Middelburg en de provinciaal archeoloog. De kosten werden gedragen door de provincie.

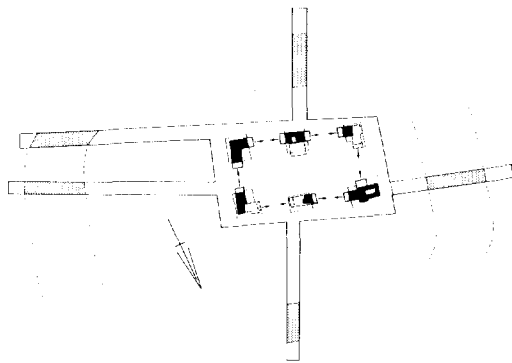
In het bewuste terrein kon de fundering worden opgetekend van een rechthoekig stenen gebouw met een funderingslengte van 17 m en een breedte van 10 m (afb. 9, 10 en 11). De hoeken en het midden van de lange zijden waren tot op 3 meter - N.A.P. gefundeerd op een laagje puin. Het muurwerk was bewaard gebleven tot ca. 1,40 meter - N.A.P. De stenen waren gemetseld in Vlaams verband en hadden een afmeting van 32 × 15 × 7,5 cm. De muurstukken werden met elkaar verbonden door spaarbogen. Aan de noordwestzijde bevond zich een zwaar gefundeerde vierkante uitbouw van 1,5 meter, waarschijnlijk het restant van een traptoren. Aangezien de bovenkanten van de spaarbogen niet meer aanwezig waren en de grondsporen in schone zavelige klei lagen, zal het terrein om het huis flink opgehoogd zijn geweest. Op verschillende plaatsen waren kleine steunberen aanwezig. Een beerput werd niet aangetroffen, wel een in de zuidmuur opgenomen stortkoker, waaruit de hieronder beschreven vondsten afkomstig zijn. De koker reikte tot op de funderingsdiepte van het muurwerk. Een aantal proefsleuven maakte duidelijk dat het gebouw excentrisch was gelegen op een ca. 30 bij 44 meter groot omgracht terrein. De gracht had een wisselende breedte van 5 tot 8 meter en was op het diepste punt tot 2,75 meter - N.A.P. uitgegraven. Een tweede zoek sleuf in de richting van het voormalige dorp Nieuwerkerke leverde geen aanwijzingen op voor een brugconstructie.² In de noordelijke zoek sleuf werd aan de

1 Kaartblad 48B, coördinaten 034.58/392.34.

2 In het veen tussen de oostmuur van het gebouw en de gracht werd een greppel aangetroffen waarin een randfragment van Romeins aardewerk.

Afb. 9. Overzichtskaartje met vindplaatsen. Nr. 1 Arnemuiden; voor overige nummers zie tekst (tekening H. S. Simon).

Afb. 10. Opgravingsplattegrond Arnemuiden-Kraaijenholseweg. Schaal 1:1000. Zwart met dikomlijnd wit: muren en spaarbogen; dunomlijnd wit: ingraveningen ten behoeve van de aanleg van de funderingen; gepunctueerd: gracht (tekening E. M. C. Koot).

binnenzijde van de gracht enig in vrij los verband liggend muurwerk aangetroffen met een steenmaat die beduidend kleiner was dan die van het hoofdgebouw. De gracht leverde aan de basis nauwelijks vondsten op. Bovenin bevond zich evenwel een puin- en scherwenlaag die daar terecht gekomen moet zijn bij de late egalisatie van het opgehoogde binnenterrein nadat het hoofdgebouw was afgebroken.

De kleine stortkoker leverde tal van vondsten op (afb. 12). Naast een tweetal bijna complete stuks aardewerk waarvan een kan is afgebeeld, waren vele houten voorwerpen aanwezig. Naast kommen en taps toelopen pennen werd een aantal kleine duigen met gaten, een lepel en de zool van een trip opgediept. Het aardewerk kan in het midden van de 14e eeuw worden gedateerd. Het houtwerk laat zich lastiger dateren.³ De datering van de inhoud van de stortkoker kunnen we als ontstaansdatum voor het gebouw en de omgrachting aanhouden. Het oudste materiaal in de egalisatielaag gaat tot dezelfde tijd terug (o.a. holle stelen van koekepannen van rood aardewerk). Aangezien geen majolica en ander 17e-eeuws aardewerk is aangetroffen heeft het gebouw misschien hetzelfde lot ondergaan als de kerk van Nieuwerkerke, namelijk afbraak in het midden van de 16e eeuw en hergebruik van de stenen voor de zeewering en verdedigingswerken van (Nieuw) Arnemuiden in de periode 1591-1594.⁴ Op een kaart uit ca. 1650-1670 is van het huis in elk geval weinig meer over dan 'steenrotsen' (afb. 13).⁵ Op deze tekening staat ook het terrein van het kerkhof van Nieuwerkerke nauwkeurig aangegeven. Een ander markant fenomeen is de vliedberg ten zuidwesten van het kerkhofterrein. Deze vierde vliedberg in de voormalige heerlijkheid Nieuwerkerke wordt namelijk door De Man in 1897 bij gebrek aan gegevens omtrent zijn ligging afgevoerd van zijn lijst, terwijl hij bij zijn inventarisatie van 1888 aannemelijk maakte dat het wel degelijk om een vliedberg ging.⁶ Het feit dat vliedberg en kerk in elkaars onmiddellijke nabijheid liggen past goed in de theorie van Vervloet dat we hier te maken hebben met een voorbeeld van een 'kasteelnederzetting', waarbij de opvolgers van de ambachtsheer van de vliedberg de aanzet hebben gegeven tot de stichting van de kerk en de dorpsgemeenschap.⁷ Blijkbaar waren ze evenwel te weinig draagkrachtig om zich in later tijd een kasteel te kunnen ver-

3 Vergelijk b.v. R. van Walle e.a., 'Houten gebruiksvoorwerpen in Vlaanderen', *Stadsarcheologie* 5 (1981) nr. 1, 11-37.

4 M. van Empel en H. Pieters, *Zeeland door de eeuwen heen*. 2 Vols., Middelburg 1959, 211 en A. Walraven en F. P. Polderdijk, 'De kuststrook van het zuidoostelijk deel van Walcheren in vorige tijden', *Archief van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen (AZG)* 7 (1893), 251-346.

5 Rijksarchief in Zeeland, Familiearchief Schorer, inv. nr. 1106. Voor het archeologisch onderzoek van het terrein zie J. A. Trimpe Burger, 'Kleverskerke, gem. Arnemuiden', *KNOB* 62 (1963), 235-236.

6 J. C. de Man, 'Vluchtbergen in Walcheren, waarvan in 1887 nog overblijfselen waren te vinden', *AZG* 6 (1888) nr. 3, 427-588 en id., 'De vluchtbergen in Schouwen, de Bevelanden en Tholen', *AZG* (1897), 1-142.

7 J. A. J. Vervloet, 'Kasteelbergen in Zeeland; een algemeen overzicht', *Geografisch Tijdschrift* 14 (1980), 203 e.v. De plaats van de kerk en de burchtheuvel op fig. 8 moeten bij Nieuwerkerke worden omgewisseld, vergelijk afb. 5.

Afb. 11. De opgraving vanuit de lucht vanuit het noordwesten (foto auteur).

oorloven. Mogelijk woonden hun nazaten in het midden van de 17e eeuw nog op de 'hofstede' of in het andere stenen huis (het voormalige terrein van de voorburcht?) die staan aangegeven op de kaart van afb. 13.

Voor ons ca. 250 m naar het noordwesten gelegen omgrachte stenen huis is de plaats in de ontstaansgeschiedenis van het dorp Nieuwerkerke moeilijk aan te geven. Wel brengt de opgraving meer licht in de tot nu toe nauwelijks archeologisch onderzochte periode tussen het in onbruik raken van de 'werven' en het ontstaan van (verdedigbare) stenen huizen en kastelen. We hebben hier namelijk te maken met een wat in de archeologische en historisch-geografische literatuur wordt aangeduid als 'moated site', een verzamelnaam voor niet direct verdedigbare stenen huizen daterend uit de late middeleeuwen omsloten door een gracht en meestal gesitueerd in laaggelegen gebieden. Zo kent bijvoorbeeld West-Vlaanderen in België een grote dichtheid van dit type behuizing.⁸ Het gaat voornamelijk om omgrachte boerderijen in bezit van 'herboeren'. Het ontstaan van deze woon-/bedrijfsvorm wordt in Vlaanderen in de 14e eeuw geplaatst. Ook uit Zuid-Holland zijn een heel aantal van wat daar genoemd wordt 'begraven hofsteden' bekend.⁹ Hierin is

een ontwikkeling waar te nemen van verdedigbaar stenen huis op een door een gracht omgeven motte voor het derde kwart van de 13e eeuw tot omgracht stenen huis dat kan worden aangesproken met ridderhofstede tegen het einde van de 13e eeuw en in de 14e eeuw. In Brabant treffen we ook 'moated sites' aan.¹⁰ Ze lijken hier van iets recenter datum te zijn. Evenals in Zuid-Holland zijn ze in het bezit van de (lagere) adel.

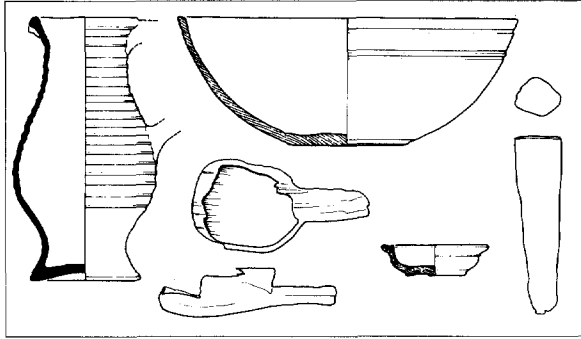
In Zeeland zijn terreinen in voornoemde zin tot op heden niet goed bestudeerd. Dit komt omdat de aandacht óf was gericht op de er in tijd aan voorafgaande hoge bergjes met als paradepaardje de toch eerder als uitzondering op te vatten verdedigbare motte 'De Berg van Troje' bij Borssele (afb. 9, nr. 4),¹¹ of dat men

8 F. Verhaeghe, 'Moated site in Flanders: features and significance', in: T. J. Hoekstra, e.a., eds., *Liber Castellorum*. Zutphen 1981, 98-121.

9 C. Hoek, 'Begraven hofsteden in het Maasmondgebied', in: T. J. Hoekstra, *op. cit.*, 122-143.

10 J. Schuif, 'Moated sites in Brabant (Netherlands)', *Chateau Gaillard* 11 (1983), 257-267 en H. L. Janssen, 'Heeswijk-Dinther, een "moated site"', in: W. J. H. Verwers, 'Archeologische kroniek van Noord-Brabant 1981-1982', *Bijdragen tot de Studie van het Brabants Heem* 28 (1986), 59-73.

11 W. C. Braat, 'De Berg van Troje, het stamslot der Heren van Borssele', *OMROL* 42 (1961), 129-144.

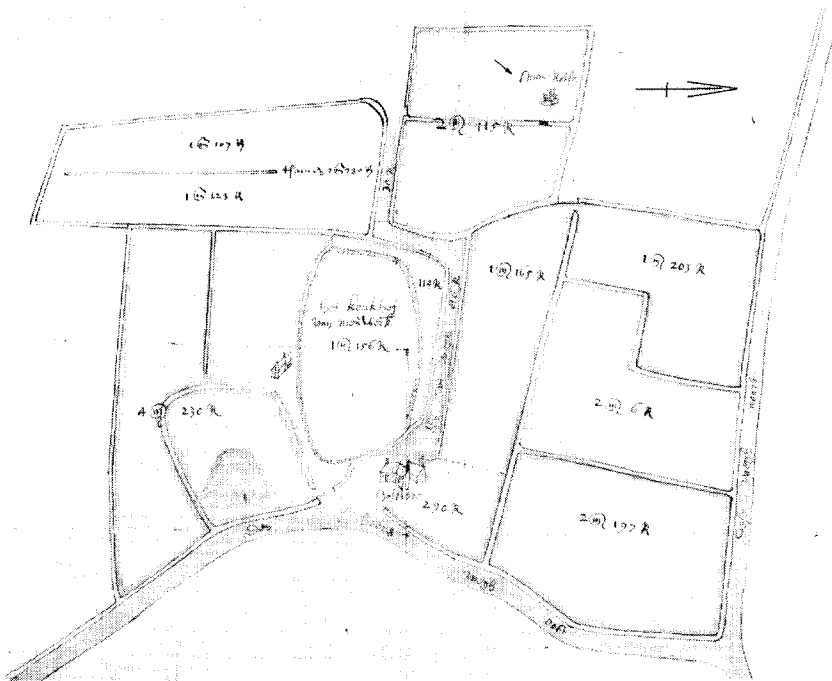
Afb. 12. Vondsten uit de stortkoker. Schaal 1:6 (tekening B. Oele).

zich heeft beziggehouden met de meer klassieke vorm van verdedigbaar ambachtsheerlijk bezit uit later tijd: het kasteel. Een eerste rondblik heeft opmerkelijke gegevens opgeleverd. Arnemuiden vertoont duidelijke overeenkomsten met bijvoorbeeld de oudste fasen van de kastelen Hellenburg en Haamstede (afb. 9 resp. nrs. 5 en 2).¹² Goede vergelijkingsmogelijkheden zijn ook aanwezig met terreinen van kasteel Maalstede,

van de Duivelsberg bij Kapelle (afb. 9 nr. 3), Oud Sabbinge en vliedbergen op Schouwen-Duiveland.¹³ Nu onze aandacht op de 'moated sites' is gevestigd, zal in de toekomst meer archeologisch onderzoek in deze richting plaatsvinden. In dit licht bezien is het uitermate belangrijk dat in Zeeland niet alleen de vliedbergen zelf met zorg worden omringd maar dat ook zoveel mogelijk de directe omgeving ervan onaangestast wordt gelaten. Zelfs terreinen waar vliedbergen in het verleden zijn afgegraven kunnen nog die gegevens bevatten, waar we door de opgraving bij Arnemuiden op opmerkelijk zijn gemaakt.

R.O.B., Amersfoort
R. M. VAN HEERINGEN

- 12 J. G. N. Renaud, 'De Hellenburg', *Bulletin KNOB* 58 (1959), 51-66 en Th. van Straalen, en J. G. N. Renaud, 'Kasteel Haamstede', *Bulletin KNOB* 70 (1971), 79-84.
13 B. Oele, 'Ter Maestede in Zuijbevelant', *Jaarboek voor Zuid- en Noord-Beveland* (1977), 47-57, R. M. van Heeringen, 'Archeologisch onderzoek van de Duivelsberg te Kapelle, Zuid-Beveland', *Idem* (1986), 117-125 en S. F. Kuipers, 'De kasteelberg van Zuidwelle', *Mededelingenblad van Stad en Lande van Schouwen-Duiveland* 55 (1986), 205-208.

Afb. 13. Nieuwerkerke in ca. 1650-1670. De 'steenrotsen' zijn aangegeven met een pijltje (Rijksarchief Zeeland).

KNOB

NIEUWS VAN DE BOND EN ACTUELE INFORMATIE

Boekaankondigingen

Kijk op deuren

Op talloze plaatsen in ons land zijn oude deuren te vinden. In de steden en op het platteland. In kerken en kastelen, in stadhuizen en waaggebouwen, in woonhuizen en boerderijen. De oudste stammen uit de gotiek en zijn weinig talrijk. Uit de latere perioden bleef meer bewaard. Dat geldt met name voor de 19e eeuw. Heel wat 17e- en 18e-eeuwse panden hebben deuren uit dat tijdvak.

Over historische deuren, hun constructie en decoratie, is maar heel weinig geschreven. Een uitgebreid landelijk overzicht ontbreekt vooralsnog. Daarom is elke publikatie, die de nodige kennis verschaft over het onderwerp, welkom. In dit verband moet de uitgave *Een kijk op deuren* genoemd worden van Botine Koopmans, een kunsthistoricus die eind 1985 in Utrecht afstudeerde. Genoemd boekje verscheen eind 1986 als deel I van een nieuwe reeks: *Utrecht in detail*.

De opzet is als volgt. Na een korte inleiding, waarin aandacht wordt besteedt aan constructie, hang- en sluitwerk en stijl, worden van 45 panden in Utrecht de deuren en hun omlijstingen afgebeeld en beschreven (steeds twee tegenover elkaar liggende bladzijden per pand). Soms wordt gewezen op vergelijkbare voorbeelden elders in de stad, zodat het totaal aantal behandelde deuren en deuromlijstingen bijna 80 bedraagt. Jammer is dat soms alleen aan de omlijsting en niet aan de deur zelf aandacht wordt besteed. Dat geldt bij diverse fraaie 17e-eeuwse poortjes en poorten (waar wel degelijk houten deuren inzitten). Wat dat betreft had de titel wellicht beter kunnen luiden 'Een kijk op deuren en deuromlijstingen' of 'Een kijk op deuren en poorten'.

Aan het eind van het rijk geïllustreerde boekje een termenlijst en een beknopte bibliografie, waarin o.a. verwezen wordt naar de reeks 'Bouwen in Amsterdam', waarin H. J. Zantkuyl enkele afleveringen geheel wijdde aan Amsterdamse deuren (onder de titel 'met de deur in huis', afl. 30 t/m 33, 1980-1981). Wie in het onderwerp deuren geïnteresseerd is, moet naast

de nieuwe Utrechtse uitgave ook zeker de enkele jaren oudere Amsterdamse raadplegen.

Botine Koopmans. Een kijk op deuren. Reeks: Utrecht in detail I. Uitgeverij Westers, Utrecht 1986. Uitgave tot stand gekomen in samenwerking met Bureau Voorlichting van de Gemeente Utrecht, de onderafdeling Monumenten van de Dienst Bouwen en Wonen van de ROVU en de Gemeentelijke Fotodienst Utrecht; 108 p.; afb.; ISBN 90.6107.0759; f 22,90.

C.R.

Monumenten in Den Haag

Bij alle deining van de laatste tijd over Haagse monumenten, al of niet beschermd (het Paviljoen von Wied, het gebouw van de Hoge Raad, om er een paar te noemen), en bij alle opwinding over wat aan opdringerige narigheid en toenemende permanente beeldverstoring in Den Haag te vrezen is (bouwplan Tweede Kamer, een klein-Manhattan als stadhuis), is het een verademing het hieronder vermelde boek te lezen en zijn foto's te bekijken. Het gaat over 'monumenten die zonder uitzondering op de Rijksoverheid zijn geplaatst en daarmee de bescherming krijgen die ze verdienen'. Een voor tweeërlei uitleg vatbare tirade, maar de bedoeling zal wel zijn dat de bescherming een doeltreffende is. Laten we, met onze ruim 25-jarige ervaring met de Monumentenwet, het maar blijven hopen. Waarom anders al dat beschermingswerk gedaan? Een goede inleiding van H. P. R. Rosenberg gaat vooraf aan de bespreking en vertoning van 49 objecten, aan elk van welke tevoren een stukje in de Haagsche Courant was gewijd (rubriek 'De Lijst'). Zij zijn een subjectieve keuze van de schrijfster, waardoor 'veel bekende en vaak bijzondere monumenten', juist omdat ze al zo bekend zijn, niet beschreven zijn. De wel beschreven objecten, aan vele waarvan men de bekendheid toch echt niet kan ontzeggen, vertonen een grote diversiteit. Nummer 1 is het Catshuis, het laatst komt de Scheveningse vuurtoren. De verhalen zijn in goede zin populair en niet zonder humor. Bij

elke beschrijving hoort een literatuurlijstje. Behalve het gebouw komen vaak deszelfs bewoners aan de orde, en ook de architect, waarbij van deze ook andere banden met Den Haag, zo die er waren, vermeld worden. Gelet op de opzet van het boek zij het de schrijfster vergeven, dat de notities hier en daar wat vluchtig zijn of te generaliserend. Een pretentieloos, aardig boek.

Evelyn de Regt, Monumenten in Den Haag. Gebouwen van de Rijksmonumentenlijst. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1986; 176 p.; afb.; ISBN 90.12.05158.4.

J.K.

Tentoonstellingen

Het krijt

Op 5 juli heropende de heemkundevereniging 'Stichting Grueles' uit Gronsvelt (Zuid-Limburg) een tentoonstelling met als onderwerp en titel 'Het Krijt'. De tentoonstelling, die een overzicht geeft van wat de geologische krijtperiode (vorming van mergel en vuursteen) vroeger en nu voor Zuid-Limburg betekend heeft, is dan aan zijn tweede en tevens laatste seizoen toe.

Het gebruik van mergel door de eeuwen heen heeft zijn sporen nagelaten in het landschap. In de huizen-, kerken- en kastelenbouw vinden we de mergel als bouwsteen. Tot op heden werkt een deel van de bevolking in cement-industrie en aanverwante industrieën waar mergel een belangrijke grondstof is.

De vuursteen maakte met name Rijckholt en Sint-Geertruid wereldberoemd vanwege de prehistorische vuursteenmijnen en de atelier-achtige vindplaatsen van prehistorische stenen werktuigen. De vuursteenmijnen dateren van rond 3150 voor Christus en behoren daarmee tot de oudste mijnen van Europa. Ook nu nog zijn afslagen van stenen werktuigen en de werktuigen zelf in de omgeving te vinden.

De tentoonstelling bevindt zich midden in het gebied waarover ze handelt. Aan de hand van een wandelkaart, met beschrijving van wat er langs de route is waar te nemen, kan de bezoeker dan ook diverse tentoongestelde elementen 'in situ' opzoeken. De kans dat hij daarbij zelf prehistorische afslagen of werktuigen vindt, is ruimschoots aanwezig.

't Kloester, Dominikanerhof 1, Rijckholt; 5 juli t/m 30 augustus; zondag 14-17 uur, groepen op afspraak bij de VVV of bij de Stichting Grueles, t.a.v. de heer J. Weertz, Voerenweg 12, Rijckholt, tel. 04408-2022.

Het schip als monument

Op 5 september wordt naar aanleiding van het International Congress of Maritime Museums een groot-scheepse manifestatie georganiseerd in het Buitenmuseum van het Zuiderzeemuseum, waarin een overzicht wordt gegeven van 25 jaar scheepsrestauratie en behoud van schepen in Nederland. Tegelijkertijd is in het Binnenmuseum een tentoonstelling te zien waar aan de hand van scheepsmodellen een overzicht van deze historie wordt gegeven. Bovendien krijgen de verschillende behoudsorganisaties hier de gelegenheid zich te presenteren.

Zuiderzeemuseum, Wierdijk 18, Enkhuizen; 5 september t/m 25 oktober; Binnenmuseum: maandag t/m zaterdag 10-17 uur, zondag 12-17 uur; Buitenmuseum: dagelijks 10-17 uur.

Teylers Hofje 200 jaar

In Teylers Museum wordt deze zomer de tentoonstelling 'Teylers Hofje 200 jaar' gehouden naar aanleiding van het feit dat twee eeuwen geleden, in mei 1787, de eerste bewoonsters haar bij loting aangewezen woning in het Teylers Hofje aan de Koudenhorn betrokken.

In de bovenzaal van Teylers Museum wordt de geschiedenis van het hofje aan de hand van bouwtekeningen, documenten en voorwerpen belicht. Door middel van de sfeervolle fotoreportage van Peter van Mulken wordt een indruk gegeven van het huidige Teylers Hofje.

De Haarlemse laken- en zijdehandelaar Pieter Teyler van der Hulst (1702-1778) had kort voor 1756 een hofje voor alleenstaande vrouwen in de Grote Houtstraat/Klein Heiligland gesticht. Bij testament bracht Teyler zijn vermogen onder in een stichting die kunsten en wetenschappen diende te bevorderen en de belangen van Teylers Hofje diende te behartigen. De 'Heeren Directeuren' besloten spoedig na Teylers dood tot de bouw van de Ovale Zaal, de kern van het huidige Teylers Museum. Als regenten van het hofje waren ze verplicht het te vergroten en de preuven – uitkeringen in geld of natura – voor de bewoonsters te verbeteren. In september 1780 kreeg de architect Leendert Viervant opdracht om tekeningen te vervaardigen voor uitbreiding van het 'Hofje op het Heiligland'. Tot de uitvoering van deze plannen is het nooit gekomen. In 1784 werd de brouwerij 'Het Hoefijzer' aan Koudenhorn aangekocht en Viervant legde in september 1784 de Directeuren de eerste schetsen van het huidige Teylers Hofje voor. Op 13 april 1787 was men met de bouw zover gevorderd dat de 24 woningen aan de toekomstige bewoonsters werden toegevoerd, die deze enkele weken later betrokken. Zoals

de meeste hofjes in Nederland zijn de huisjes gebouwd rondom een binnenplaats met een centraal gelegen pomp, terwijl het geheel door middel van een toegangspoort van de openbare weg is afgescheiden. In het poortgebouw zijn de fraaie Directeurenvertrekken en de Opzichterswoning gelegen. Achter de ingangspartij ligt de rechthoekige binnenplaats, begrensd door de sobere bejaardenwoningen.

Teylers Museum, Spaarne 16, Haarlem; 9 mei t/m 16 augustus; dinsdag t/m zaterdag 10-17 uur, zondag 13-17 uur.

'Van Heeren, die hunn' stoel en kussen niet beschaemen' – Het stadsbestuur van Amsterdam in de 17e en 18e eeuw

In het kader van de zomeropenstelling die dit jaar in het Koninklijk Paleis wordt gehouden is een tentoonstelling georganiseerd over het stadsbestuur in de 17e en 18e eeuw. Deze tentoonstelling wordt gehouden ter ere van het feit dat in het voorjaar van 1988 het nieuwe stadhuis van Amsterdam zal worden geopend.

Het Koninklijk Paleis op de Dam was gedurende de 17e en 18e eeuw stadhuis en de tentoonstelling belicht de gehele periode waarin het tegenwoordige Paleis als stadhuis functioneerde. De tentoonstelling geeft een beeld van wat de regering van Amsterdam toen inhield en hoe men bestuurde. De nadruk ligt daarbij niet op de personen, families en fracties die het stadsbestuur vormden, maar juist op de opbouw en inrichting van dat bestuur.

In de samenstelling van het Amsterdamse *stadsbestuur* komt goed tot uiting dat het niet alleen een bestuurscollege, maar ook een rechtbank was. De *burgemeesters* waren de meest invloedrijke personen van de stad. Zij bepaalden met z'n vieren de politiek ten aanzien van Amsterdam, het binnen- en buitenland. Zij bepaalden ook wie hun mederegeerders en wie de ambtenaren werden. De *schout en schepenen* moesten ervoor zorgen dat recht en orde in de stad bewaard bleven. De *schout* combineerde de taken van wat nu de hoofdofficier en de hoofdcommissaris van politie doen. De negen *schepenen* waren rechters. De Amsterdamse *rechtspraak* was in grote mate onafhankelijk van de gewestelijke justitie. Burgemeesters, schout en schepenen – ook wel 'Mijne Heeren van de Gerechte' genoemd – vervaardigde te zamen nieuwe wetten en keuren voor Amsterdam.

De burgemeesters vroegen bij alle belangrijke zaken advies aan de *Vroedschap*. Dit was een raad van 36 leden, die geen feitelijke macht hadden. In tegenstelling tot de andere regeringsambten gold een lidmaatschap van de vroedschap voor het leven. Het werd dan ook niet als een echt ambt beschouwd. Naast vroedschapslid waren de meesten ook lid van de rege-

ring als burgemeester, als schepenen of als commissaris van één van de ondergeschikte colleges.

In de 17e eeuw waren er een groot aantal van deze colleges. Zij zijn te verdelen in: colleges van regering, die vooral voor de financiële aspecten zorgden en de colleges of banken van justitie die een groot aantal rechtzaken regelde, zodat schepenen niet alles hoefden te doen. In volgorde van status waren de colleges van regering: thesaurieren ordinaris, weesmeesters, thesaurieren extraordinaris, rekenmeesters, commissarissen van de wisselbank, commissarissen van de bank van lening en accijnsmeesters. De colleges of banken van justitie waren in volgorde van status: de commissarissen van huwelijks zaken en injuriën, de assurantiemeesters, de commissarissen van kleine zaken, de commissarissen van zeezaken en de commissarissen van desolate boedels. Deze colleges werden binnen en buiten het stadhuis geassisteerd door de stadssecretarissen, de klerken, de conciërge, de bodes en nog vele andere ambtenaren.

Ieder jaar werd tussen 28 januari en 4 februari vastgesteld wie de belangrijkste bestuurders voor het komend jaar zouden zijn. In afzonderlijke verkiezingen werden de vroedschapsleden, de burgemeesters, de schepenen en de commissarissen van de rechtbanken gekozen. De mensen die hen kozen maakten altijd zelf deel uit van de regering. In de meeste gevallen hadden de burgemeesters de belangrijkste stem. Zij mochten namelijk vaak de eerste namen noemen. De rest van het *kiesscollege* kon dan deze personen goed- of (wat zelden gebeurde) afkeuren.

De regering van Amsterdam bestond uit een kleine laag van de bevolking. Het waren de rijke regenten die elkaar in het zadel hielpen en ervoor zorgden dat dat ook zo bleef. De regeerders waren ervan overtuigd dat zij een ideale en juiste vorm van bestuur hadden. Het bestuur moest uit de elite van de maatschappij bestaan. In de 17e eeuw waren dat 'de beste, rijkste, aensienlijkste en treffelijksten van 't volk'.

Zoals duidelijk zal zijn geworden gebeurde er in het stadhuis van de 17e en 18e eeuw veel meer dan tegenwoordig. Niet alleen zaten de bestuurders er, maar ook de rechters, er was verder een bank en een soort galerie of museum. De taak van de burgemeesters, de vroedschap, de schout en schepenen – met ondergeschikte rechters van huwelijks zaken, assurantiën, zeezaken etc. – de thesaurieren, weesmeesters etc. worden belicht aan de hand van vele binnen- en buitenlandse bruiklenen. Aandacht wordt besteed aan de indrukwekkende ceremonie bij een ter dood veroordeling. De tentoonstelling wil de functies van de in de verschillende kamers zetelende ambtenaren en de oorspronkelijke inrichting zoveel mogelijk toelichten. Enkele kamers zoals de *burgemeesterskamer* en de *thesaurie ordinaris* worden zoveel mogelijk in de oor-

spronkelijke staat teruggebracht. Tevens zal de *weeskamer* dit jaar voor het eerst zijn te bezichtigen. Een begeleidende publikatie geeft een rondleiding door het gehele gebouw. Een folder met looproute geeft de benodigde informatie voor de hoofdverdieping rond de Burgerzaal.

De tentoonstelling zal worden begeleid door een catalogus onder de gelijknamige titel 'Van Heeren, die hunn' stoel en kussen niet beschaemen' – Het stadsbestuur van Amsterdam in de 17e en 18e eeuw – met een inleiding van Sjoerd Faber, rechtshistoricus aan de Vrije Universiteit van Amsterdam.

Koninklijk Paleis, Dam, Amsterdam; 19 juni t/m 14 september; dagelijks 12.30-16 uur.

Keldermans, een architectonisch netwerk in de Nederlanden

Ter gelegenheid van het gereedkomen van de restauratie van het Markiezenhof te Bergen op Zoom, organiseert het in dat gebouw gevestigde Gemeentemuseum een tentoonstelling over de bouwmeestersfamilie Keldermans.

Het Markiezenhof is het voormalige stadspaleis van de markiezen van Bergen op Zoom. Het is een schepping van Anthonis I Keldermans, die omstreeks 1490 bij de vernieuwing en uitbreiding van dit hof betrokken werd, terwijl na diens overlijden in 1512 zijn zoon Rombout II er de laatste hand aan legde. In 1522 kon met de plaatsing van de befaamde monumentale Christoffelschouw deze vernieuwing als beëindigd worden beschouwd. Dit gebouw is het enige gaaf bewaard gebleven laatgotische stadspaleis in de Nederlanden en het is luisterrijk herrezen uit de zorgvuldige restauratie die een kwart eeuw heeft geveerd.

Het Markiezenhof was tot 1795 in gebruik als woning voor de markies en zijn familie, terwijl er ook diens Raad- en Rekenkamer en het Leenhof in gevestigd waren. In de Franse tijd diende het complex tot militair hospitaal. Daarna werd het kazerne en bleef dat tot 1957. Het gebouw werd vervolgens door de gemeente Bergen op Zoom, die sedert het begin van de negentiende eeuw reeds eigenaar was, bestemd tot cultureel centrum met huisvesting voor o.a. het Gemeentemuseum doch het diende eerst een algehele restauratie te ondergaan. Na een uitvoerig vooronderzoek is men in 1963 daarmee begonnen en deze is zojuist gereedgemaakt.

De tentoonstelling geeft een overzicht van het oeuvre van de bouwmeestersfamilie Keldermans in Nederland en België, waarbij de reeds genoemde Anthonis I en Rombout II centraal staan. Dit gebeurt met afbeeldingen van die gebouwen in de vorm van schilderijen, tekeningen en prenten, waarbij er naar gestreefd is de vroegst mogelijke afbeeldingen ervan bij-

een te brengen, voorts bouwfragmenten en – uiteraard onmisbaar – oud en recent fotomateriaal. Deze tentoonstelling kreeg als titel mee: 'Keldermans, een architectonisch netwerk in de Nederlanden'. De bouwpraktijk van de Keldermansen bestreek immers het hele gebied van Alkmaar tot Gent, van Utrecht tot Leuven, van Brussel, Lier en Mechelen tot Antwerpen en Bergen op Zoom.

De tentoonstelling wordt begeleid door een ruim geïllustreerd boek dat dezelfde titel draagt als de tentoonstelling. Het bevat bijdragen over de volgende onderwerpen: kerkelijke bouwprojecten, stedelijke bouwopgaven, bestuursgebouwen, huizen en hoven, kasteelfortificaties, het bouwbedrijf en de steenhandel, reizende bouwmeesters en Brabantse handelsgotiek en de samenstelling van de familie Keldermans met zijn vele gelijkkluidende en daardoor verwarringgevendende voornamen. De bundel staat onder eindredactie van J. H. van Mosselveld en bevat bijdragen van B. van den Berg, H. Janse, L. van Langendonk, J. Leys, R. Meischke, F. van Tychem en C. van Wylick-Westermann.

Uitgave Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage in samenwerking met Gemeentemuseum Bergen op Zoom, ca. 200 p., ca. 160 ill., ca. f 48,—.

Gemeentemuseum, Steenbergsestraat 6-8, Bergen op Zoom; dinsdag t/m vrijdag 11-17 uur, zaterdag en zondag 14-17 uur.

Diversen

12 september 1987

Eerste Open Monumentendag in aantocht

Mogelijk heeft u het al eerder ergens gelezen: op 12 september wordt in Nederland de eerste Open Monumentendag georganiseerd. Het ligt in de bedoeling dat dit een jaarlijks terugkerend evenement wordt. Naar aanleiding van het Franse voorbeeld is door een aantal organisaties in Nederland het initiatief genomen voor de organisatie van een Open Monumentendag. Deze organisaties werken samen in de Stichting Open Monumentendag en zijn de ANWB, AVRO, Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming, Nederlands Bureau voor Toerisme, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Vereniging van Nederlandse Gemeenten en het ministerie van WVC.

De landelijke coördinatie is in handen van de Stichting. Het openstellen van de gebouwen en de organisatie van allerlei activiteiten op lokaal niveau, is in handen van plaatselijke comités. Hierin werken veelal gemeenten samen met o.a. VVV's en particuliere monumentenorganisaties. In zo'n 300 gemeenten zullen op

12 september allerlei historische gebouwen gratis toegankelijk zijn. Het gaat daarbij niet alleen om gebouwen die op een monumentenlijst staan, maar ook om andere historische objecten, zowel onroerend als roerend! In veel gevallen worden er rondleidingen georganiseerd en zijn er schriftelijke beschrijvingen verkrijgbaar. Op verschillende plaatsen zijn routes uitgezet of bestaande routes aangepast, wat meestal betekent dat de monumenten langs deze route op 12 september geopend zijn. De Open Monumentendag wordt niet alleen in de bekende grote monumentensteden georganiseerd, maar ook in veel kleinere plaatsen ziet men het als een aanleiding de monumenten eens nader te belichten. Half juli rollen er enkele duizenden folders en affiches van de pers, die vanaf begin augustus in alle deelnemende gemeenten verkrijgbaar zijn en ook bij alle ANWB-kantoren, VVV-kantoren en provinciale VVV's. Op 12 september zal ieder open monument herkenbaar zijn aan de Open Monumentdag-vlag die er vanaf wappert.

Waarschijnlijk zullen er KNOBleden zijn die in hun woonplaats de organisatie van de open dag al steunen. Wij hopen dat u dat waar mogelijk zult doen, zodat de eerste Open Monumentendag een groot succes wordt.

Voor nadere informatie kunt u terecht bij de Stichting Open Monumentendag: Elisabeth Spits, Sint Antoniesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam, tel. 020-277706.

Muiderberg-symposium

De Stichting 'Comité Oud Muiderberg' organiseert eens in de drie jaar een symposium over Holland aan het einde van de 13e eeuw. Dit zal deze keer plaats vinden op 25 en 26 september 1987. Thema is *De Hollandse stad in de 13e eeuw*, de plaats is als altijd Muiderberg.

Sprekers en onderwerpen zijn: prof. dr. Ph. D. Leupen, 'Heer en stad – stad en heer'; drs. G. van Herwijnen, 'Stad en land'; dr. D. E. H. de Boer, 'Op weg naar volwassenheid. De groei van consumptie naar productie in de Hollandse stad'; drs. J. M. Baart, 'De materiële stadsstructuur'; H. Janse, 'Stadsstructuren'; dr. R. Rentenaar, 'Stedelijke toponomie'; dr. H. H. van Regteren Altena, 'Het historisch onderzoek naar prehistorische kernen'; dr. J. G. Kruisheer, 'Stadsrechtsoptekening'; prof. dr. C. van de Kieft, 'Perspectief van de Hollandse stad in de 13e eeuw'.

De kosten van het symposium bedragen f 150,— per persoon. Het symposium-verslagboek kost bij voorintekening f 25,— voor de deelnemers. Voor opgave en nadere informatie kan men zich wenden tot de heer K. Sierksma, secretaris, Muiderberg-Symposia, Woelwyk 1, 9255 KE Tytsjerk, tel. 05118-2524.

Rectificatie

Het artikel in het vorige nummer over de kraag- en sluitstenen in de St. Maartenskerk te Zaltbommel vraagt om een rechtzetting. Raketings ben ik aan recente bronnen over dit onderwerp voorbijgegaan. Op de sluitsteen in het straalgewelf van het koor van Zaltbommel is de Wederkomende Christus voorgesteld, met uitgestrekte armen, met doornenkroon en wondtekenen, gekleed in chiton en rode mantel, zittend op de regenboog. Deze Christus wordt vergezeld door in het gewelf geschilderde engelen met lijdenswerktuigen en andere voorstellingen, die betrokken zijn op de eerste episode van de Jongste Dag. Het Laatste Oordeel is als tweede op de opgaande zuidmuur van het koor afgebeeld. (Zie C. Peeters, *De Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch*, 's-Gravenhage 1985, p. 289 afb. 300 en p. 324 afb. 335 en de daar genoemde doctoraalscriptie van S. Dalderup, *Restauratie van de gewelfschilderingen in het koor van de St. Maartenskerk te Zaltbommel*, 1980, aanwezig in de bibliotheek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.)

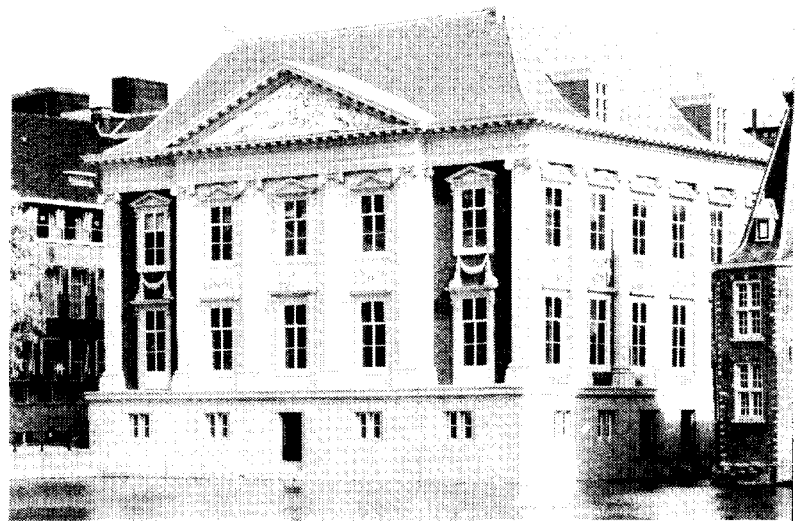
De Christusfiguur in Zaltbommel is geen 'Man van Smarten' zoals hij door mij in de beschrijving werd genoemd, maar de Wederkomende Christus, die zijn Smarten allang overwonnen heeft en omgezet in tekenen van gezag. In 's-Hertogenbosch is de corresponderende sluitsteen overeenkomstig het Boek der Openbaring opgevat: Christus is als Rechter bij het Laatste Oordeel afgebeeld met zwaard en lelie. In Zaltbommel staat het tonen der wonden centraal; wonden die als triomftekenen worden gedragen, evenals de lijdenswerktuigen welke de engelen vasthouden. De wonden en werktuigen (*Arma Christi*) zijn de getuigenissen van aanspraak van de Heer op het Rechterschap op het einde der tijden, de doornenkroon is vorstenkroon geworden.

J. Erfstemeyer

MAURITSHUIS

monument in miniatuur

U kunt er weer heen! Naar één van de mooiste musea ter wereld, waarin u de meesterwerken van Rembrandt, Vermeer, Steen en Hals nu in een subliem geres- taureerde en gemoderniseerde omgeving kunt bewonderen. Om dit heuglijke feit te vieren, presenteert de Staatsuitgeverij de interessante, vaak zelfs bizarre bouw- en bewoningsgeschiedenis van dit Haagse stadspaleis, het voormalige woonhuis van Johan Maurits van Nassau-Siegen. Voor iedereen, dus zeker voor u, die de geschie- denis en de restauratie van monumenten een warm hart toedraagt!

Mauritshuis, de geschiedenis van een Haags stadspaleis Deel I uit de Kleine Monumenten Reeks, een initiatief van de Staatsuitgeverij. Uitgeverij Waanders en de Walburg Pers 136 pagina's met 85 foto's waarvan 15 in kleur.

Auteur: Evelyn de Regt

Prijs: f 19,50

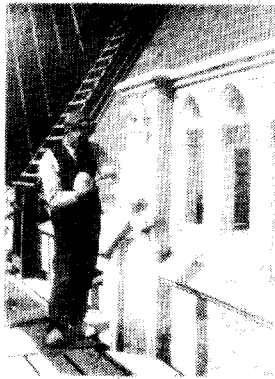
ISBN 90 12 054311

ook zojuist verschenen:

OMSTREDEN HERSTEL

kritiek op het restaureren van monumenten

Rijksdienst voor de Monumentenzorg

W.F. Denslagen

De auteur W.F. Denslagen is restauratie- adviseur bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. In dit boek beschrijft hij een reeks beroemde restauraties, uitgevoerd in Engeland, Frankrijk, Duitsland en Nederland, en de discussies die hierover zijn gevoerd. Kern van de discussie is de ethiek ten opzichte van wat in het verleden werd vervaardigd: moet de bestaande, historisch gegroeide situatie van het gebouw worden geconserveerd of moet de oorspronkelijke toestand of het oorspronkelijke ontwerp worden gereconstrueerd.

Omstreden herstel

Rijksdienst voor de Monumentenzorg

228 pagina's met 141 foto's

Auteur: W.F. Denslagen

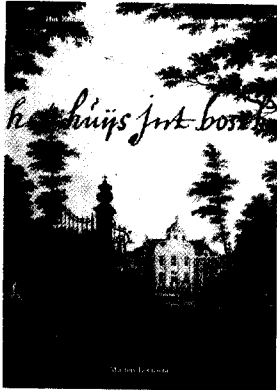
Prijs: f 57,50

ISBN 90 12 05432 X

Deze boeken zijn verkrijgbaar bij het Mauritshuis, de boekhandel en rechtstreeks bij de Staatsuitgeverij, Postbus 20014, 2500 EA Den Haag, tel. 070-789440

DE WALBURG PERS

Een onafhankelijke uitgeverij die boeken en facsimiles uitgeeft op het gebied van historie (algemene en regionale geschiedenis, literatuurgeschiedenis, maritieme geschiedenis, krijgsgeschiedenis, rechtsgeschiedenis, cartografie, theater- en kunstgeschiedenis), architectuur en monumentenzorg

HET HUIJS INT BOSCH Het Koninklijk Paleis Huis ten Bosch historisch gezien

door Marten Loonstra met een Engelse vertaling van Rollin Cochrane

160 pagina's
rijk geïllustreerd in kleur en zwart/wit
formaat 28,5 x 22,5 cm
gebonden met stofomslag in kleur
prijs f 49,50

ISBN 906011.398.5

HET HUIJS IN HET NOORDEINDE Het Koninklijk Paleis Noordeinde historisch gezien

door Paul den Boer en Marten Loonstra met een Engelse vertaling van Rollin Cochrane

152 pagina's
rijk geïllustreerd in kleur en zwart/wit
formaat 28,5 x 22,5 cm
gebonden met stofomslag in kleur
prijs f 49,50

ISBN 906011.489.2

HET HUIJS TE SOESTDIJK Het Koninklijk Paleis Soestdijk historisch gezien

door drs. H. M. J. Tromp met een Engelse vertaling van Rollin Cochrane

160 pagina's
rijk geïllustreerd in kleur en zwart/wit
formaat 28,5 x 22,5 cm
gebonden met stofomslag in kleur
prijs f 49,50

ISBN 906011.563.5

REPUBLIEK TUSSEN VORSTEN

Oranje, vrijheid, opstand, geloof

door prof. dr. W. P. Blockmans, Roelof van Gelder, prof. dr. E. K. Grootes e.a.

192 pagina's
rijk geïllustreerd in kleur en zwart/wit
formaat 28,5 x 22,5 cm
gebonden met stofomslag in kleur
prijs f 29,50

ISBN 906011.268.7

E. H. P. Cordfunke Gravinnen van Holland

Huwelijk en huwelijkspolitiek van de graven uit het Hollandse Huis

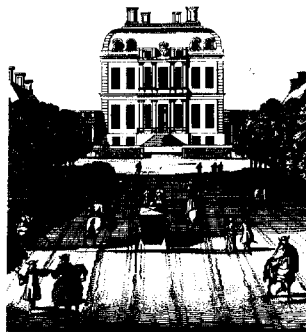

GRAVINNEN VAN HOLLAND Huwelijk en huwelijkspolitiek van de graven uit het Hollandse Huis

door E. H. P. Cordfunke

144 pagina's
geïllustreerd
formaat 26 x 19,5 cm
gebonden
prijs f 29,50

ISBN 906011.529.5

KASTELEN ROND ZUTPHEN I Kleine Monumenten Reeks

door J. Harenberg

96 pagina's
rijk geïllustreerd
formaat 20 x 14,5 cm
genaaid gebrocheerd
prijs f 15,—

ISBN 906011.555.4

Boeken van De Walburg Pers zijn verkrijgbaar in de boekhandel en rechtstreeks bij de uitgever. U kunt informatie schriftelijk of telefonisch aanvragen bij De Walburg Pers, postbus 222, 7200 AE ZUTPHEN, tel. 05750-10522, telex 48234 walbu